Национална и универзитетска библиотека
"Св. Климент Охридски" - Скопје

РС II 17/1909/1910 д1

12009001735,4

cobiss 0

Rp. II-17/1910/oLbl, 14

№ 760 · Кр. II-47/дек/1910

Година I. Книга 4.

МИНАЛО

Българо-Македонско

НАУЧНО СПИСАНИЕ.

Редакторъ

Г. Д. Баласчевъ

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1910 г.

Година I. Книга 4.

МИНАЛО

РСЦ 17/1909/1910-10
д1

Българо-Македонско

НАУЧНО СПИСАНИЕ.

1735/09

Редакторъ

Г. Д. Баласчевъ

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1910 г.

Г. Баласчевъ.

Старо-българскитѣ каменни надписи отъ врѣмето на великия канъ Омъртагъ*).

Седмиятъ надписъ е издълбанъ върху колона и е намѣренъ при с. Абоба и оттамъ прѣнесенъ въ с. Суютли, а сега се пази въ Народния Музей подъ № 3605.

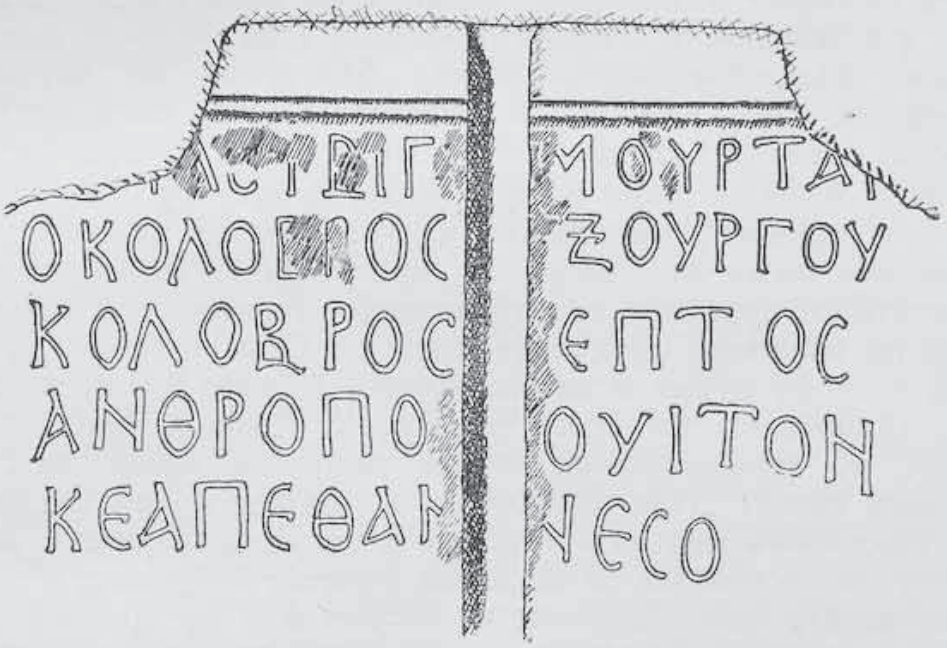

Той се чете:

. . . ας υβιγ . . μουρταγ
ο κολοβρος . . ζουργου
κολοβρος . . επτος
ανθροπο . . ου ιτον
κε απεθαν . ν εσο

Текстътъ правилно се попълнува приблизително както слѣдва:

[Κάν]ας ὑβιγ[ι Ὠμουρτάγ.
Ὁ κόλοβρος . . ζουργοῦ
Κολοβρὸς [θρ]επτὸς
Ἄνθρωπό[ς μ]ου ἦτον
Καὶ ἀπεθαν[ε]ν ἔσω . . . . .

* Продължение отъ кн, III стр. 238.

Прѣводътъ на български гласи:

Великиятъ канъ Омъртагъ
Колобрътъ . . Зургу
Колобъръ бѣше мой храненъ человѣкъ
И умрѣ вънъ.

Въ този надписъ, както и въ прѣдишнитѣ, които носятъ надгробенъ характеръ, срѣща се изражението: *θρεττὸς ἄνθρωπός μου ἦτον*, съ буквално значение: *„мой храненъ човѣкъ бѣше“*. Тъй казва българскиятъ великъ ханъ за починалия на война, комуто издига паметникъ. Да се допусне прѣка смисъль на горното изражение едва ли може. Върху тѣхното сжщинско значение ученитѣ даватъ разни тълкования. Проф. W. Tomaschek подъ *θρεττοὶ ἄνθρωποι* разбираше людие, принадлежащи на канската свита „seinen Gefolgsleuten“ (Archäologisch-epigraph. Mitteilungen. Bd. XVII nnd. XIX.). Г-нъ Ѳ. Успенскій първъ обърна особенно внимание на това изражение и се изказа, че въ него трѣба да се съдържа технически терминъ на политическо обществено учрѣждение у старитѣ българи. Той, като се опита да докаже сжществуването между българитѣ на дружинния принципъ, който могълъ да бжде заетъ отъ сѫсѣднитѣ германски племена, главно отъ готитѣ, още на брѣговетѣ на Черно и Азовско море и, като прие, че *θρεττὸς ἄνθρωπος* изключава всѣкаква мисъль за робско състояние на най-виднитѣ държавни мжже въ България, доде до заключение, че лицата, на които се прикачва тоя технически терминъ, сж принадлежали на военната аристокрация и сж били комити на кана, а въ сжщото врѣме и негови васали *(Старо-болгарская надпись Омортага,* въ Извѣстія Русск. Археол. Инст. t. VI). Обаче въ по-късната си работа почтения проф. за сжщия въпросъ пише: „При томъ же въ настоящее время мы знаемъ „по надписамъ многихъ героевъ и государственныхъ людей, „которымъ усвояется то же званіе *θρεττὸς ἄνθρωπος*, и должно „думать, что оно обозначаетъ титулъ или по крайней мѣрѣ „званіе, которое носили лица, стоявшія въ особыхъ отноше„ніяхъ къ вождю болгаръ“. (Матеріалы для болгарскихъ древностей, стр. 210—11). Понататъкъ сжщия авторъ като отрича възможностьта, щото византийскитѣ термини *δορυφόρος* или *ὑπασπιστὴς* да сж могли да обозначатъ сжщинскитѣ отношения на *θρεττοὶ ἄνθρωποι*, къмъ българския канъ прибавя: „Вѣро„ятно, въ болгарскомъ терминѣ были явно выражены два „элемента: особенная близость къ князю и полученіе отъ него „содержанія. Этимъ понятіямъ най-болѣе могъ бы соотвѣт„ствовать двойникъ термина федераты — buccellarii, подъ ко„торыми также разумѣются дружины частныхъ лицъ“ . . . „Если выраженіе *θρεττὸς ἄνθρωπος* можетъ быть истолковано „въ смыслѣ — членъ моей дружины, мой comes . . . то ко„нечно мы пріобрѣтали бы этимъ важный фактъ для старо„болгарскихъ древностей“ . . . (Ibid. стр. 112).

В. Златарски пъкъ по сжщия въпросъ пише: „намъ ни се струва, че на тоя терминъ *(θρεπτὸς ἄνθρωπος)* ще трѣба да придадемъ по-широко значение, имено че той се е присвоявалъ отъ лице, което е заемало по волята и назначението на тоя или оня канъ или князъ, извѣстна, военна, или административна, държавна служба, и при това е показало особна привързаность и вѣрность при изпълнението на службата си спрѣмо своя господарь — князъ. За това ние мислимъ, че въ тия двѣ думи *не трѣба да виждаме нѣкакъвъ особенъ терминъ*, съ който сж се изразявали нѣкои политически или съсловни отношения спрѣмо държавния глава, а само обична формула, съ която българския канъ или князъ е изказвалъ своята похвала и разположение, а сжщо и съжаление къмъ покойнитѣ си длъжностни лица, що и най-вече подхожда къмъ единъ надгробенъ паметникъ, какъвто е нашиятъ. Оттука и съотвѣтното значение на израза *θρεπτὸς ἄνθρωπος* ще бжде „прѣданъ човѣкъ“, „вѣренъ служитель“, а цѣлото изречение *θρεπτὸς ἄνθρωπός μου ἐγένετο* прѣдлагаме въ прѣводъ: »бѣ мой прѣданъ човѣкъ“ или „вѣренъ служитель“. (Периодич. Списан. кн. 63, стр. 97—98). Нъ тъй като въ гръцки язикъ има си специални думи за означавание на *„прѣданъ човѣкъ“* и *„вѣренъ служитель“*, то невѣрно ни се вижда горното обяснение. Освѣнъ туй, като вземемъ въ съображение тогавашната политическа наредба на българската държава, въ която прѣдставителитѣ на отдѣлнитѣ български родове *(γένη* или *γενεαί,* за които сме говорили въ миналитѣ броеве, сж образували свои родови военни дружини, то трѣба да приемемъ, че изражението „мой храненъ човѣкъ“ съдържа указание на това, че лицето, което получава прозвището, „храненъ човѣкъ“ е *принадлежало направо на военната дружина на великия канъ*, отъ когото и получавало извѣстно материално възнаграждение. Подобни дружини е имало и въ византийския дворъ подъ название bicellarii. Тѣ получавали съдържание т. е. хлѣба си отъ императора. *(Βουκελλάριοι — ἐκ τοῦ βούκα ὀνόματος, ὅ ἐστιν ἄρτος . . . οἱ τὸν ἄρτον τινὸς ἐσθίοντες ἐπ᾽ αὐτῷ τούτῳ τῷ παραμένειν αὐτῷ*. Ducange, Glossar. s. v. *Бука* на албански значи *хлѣбъ*). И у старитѣ руски князе сжществувалъ обичаи, че съ княза наедно въ двора му сж живѣели четиристотинъ най-храбри, най-надѣжни людие, които принадлежали къмъ военната му свита и били готови да се пожертвуватъ за неговия животъ.

А че българскитѣ велики ханове сж имали такива дружини едви ли подлежи на съмнѣние, толкозъ повече, че държавата имъ, както е извѣстно вече, се състоела отъ нѣколко орди, начело на които стоели отдѣлни вожди или ханове, които признавали върховната власть на великия ханъ или *κανας υβηγη*. (Минало кн. I, стр. 116—117). При туй у тѣхъ е сжществувалъ и дружинния принципъ, когато още сж живѣли

въ Азия, като старо тѣхно учрѣждение, наслѣдственно, което не е било заето нито отъ готитѣ, нито отъ друго нѣкое германско племе, както мисли г-нъ Ѳ. И. Успенски. Проф. В. Златарски пъкъ непризнава сжществуването на дружинния принципъ у старитѣ българи. Той пише: „дружинното начало у българитѣ прѣди поселението имъ на Балканския полуостровъ се намира още въ областьта на прѣдположението". Това му заключение, както и редъ други негови възгледи, не почиватъ на научни проучвания. Ний говорихме въ I кн. на „Минало" за българскитѣ родове и ордитѣ, стр. 97 и 117, а въ третата кн. на стр. 318 наведохме извѣстието въ тактиката на императора Маврикия, кждѣто се казва, че даже и въ лагера, палаткитѣ на отдѣлнитѣ родове, били располагани по отдѣлно за всѣки единъ отъ тѣхъ. Тъй че, споредъ насъ, подъ *θρεπτοὶ ἄνθρωποι* трѣба да се разбиратъ людието, които принадлежали на дружината на великия ханъ, чиито отношения къмъ дружиннитѣ людие трѣба да сж били сходни съ ония на готскитѣ прѣдводители, които били длъжни, или да ги хранятъ отъ себе си, или пъкъ да воюватъ съ тѣхъ за да спечелятъ блага. *(ἐκ τῆς ἀνάγκης εἶναι ἢ τρέφειν τοὺς ἐλθόντας, ἢ σὺν αὐτοῖς πολεμεῖν* Malchi Fragmenta p, 121). Съ туй се обясняватъ и честитѣ нахлувания на българскитѣ орди въ византийскитѣ области за грабежи.

Осмиятъ надписъ, открить прѣзъ 1905 г. въ Чаталаръ, близо до Прѣславъ при станцията Крумово, е издълбанъ върху огромна колона отъ криптокристалиненъ варовникъ. Сега се намира въ Народния Музей, подъ № 3931. Надписътъ е повредѣнъ на нѣколко мѣста отъ ерозия, а други два реда сж съвършено повредени, защото човѣшка ржка издълбала камъкътъ съ орждие, за да може да тече вода прѣзъ него. Така че пълното възстановявание на тоя надписъ прѣдставлява голѣма мжчнотия.

Запазената часть отъ него е само слѣдната:

Κανας υβιγι
ομουρταγ ις τιν
γιν ουου εγενιδιν
εκ θεου αρχον εστιν
ις τις πλσκας
τον καυπον με
νοντα επυισεν αυλιν
ις τιν τουτζαν κε με
τιν δυναμιν του .
γοικους κε σκλαβους κε .
τεχνεος επυισεν γεφ . . . . . .
ισ τιν τουτζαν μετο . . . . . .
κε εστι . . . ις αυτο τ . . . . . .
στυλους τεσαρις κε . . . . . .
στυλον εστισεν λεοντας

δυο ο θεος αξιοσι τον εκ θεου α
ρχονταν με τον πο . α αυτου
τον βασιλεα καμ . . . . . .
χι η τουτξα κε . . . . . .
τους πολους βουλγαρις επε

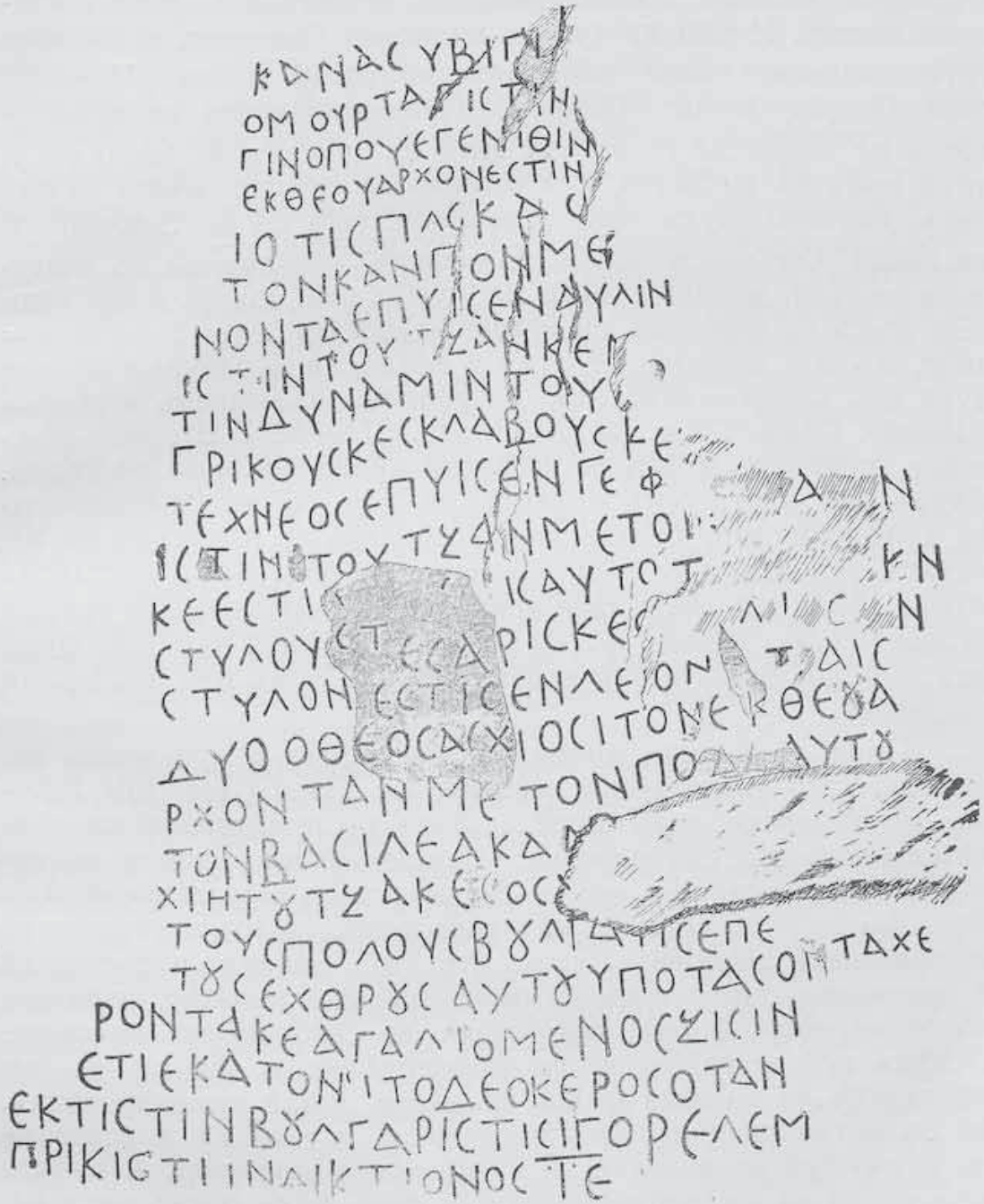

τους εχθρους αυτου υποτασοντα χε
ροντα κε αγαλιομενος ξισιν
ετι εκατον ιτο δε ο κερος οταν
εκτιστιν βουλγαριστι σιγορ ελεμ
γρικιστι ινδικτιονος τε

Издаденъ е отъ г. Θ. Успенски въ „Матеріяли для болгарскихъ древностей, стр. 544—554.

Обяснения къмъ текста на надписа.

И тоя надписъ започва съ името и титлата на тогавашния български владѣтель. Изрѣзвачътъ на надписа българинъ ни съобщава, че въ земята, кждѣто се родилъ той, т. е. въ България, великиятъ канъ Омъртагъ е билъ отъ Бога поставенъ вождъ. Името му тукъ е написано *Ομουρταγ*, а въ другитѣ надписи, които обнародвахме въ III кн. на „*Минало*“ стои *Ομυρταγ* и още *Ομορταγ*. Произношението на срѣдния слогъ не могло да се означи нито съ звукътъ о, нито съ у, нито пъкъ съ и. Значи, той е заемалъ срѣдно мѣсто между тѣхъ, какъвто звукъ ний означаваме сега съ ъ. Значението на името Омъртагъ проф. Томашекъ сравняваше съ *юмуртагъ* = обло, масивно свито на кълбо, oval, massiv и пр. Vámbéry пъкъ го обяснава съ източно-турската дума *Омортка* = яйце, нъ той допуска, че тукъ е могло да се очаква и сложна дума отъ *Омор* = отвесенъ, изправенъ, възвишенъ и *таг* = планина. (Мин. Сбор. кн. XVIII, стр. 574—580). Второто обяснение приематъ и нѣкои татарски книжовници за по-вѣрно. Слѣдъ туй, интересенъ е факта, че още прѣди приеманието на християнството българския господарь се наричалъ въ каменитѣ надписи и *ἐκ Θεοῦ ἄρχων*, т. е., отъ Бога поставенъ вождъ. Marquart счита тази прибавка като прѣводъ на твърдѣ отдавнашната турска форма tängridä bolmyš qan или tängri jaratmyš qan, т. е. чрѣзъ небето станалъ канъ или отъ небето поставенъ.

Проф. Златарски мисли, че тоя изразъ е прикаченъ понавикъ, като византийски канцелярски думи! (Псп. LIV, 763—64). Ѳ. Успенски пъкъ пише: „намъ не прѣдставляется убѣдительнымъ это соображеніе, (Marquart-a) ибо едвали въ византійской канцеляріи могли соединять съ выраженіемъ *ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων* тотъ смыслъ, который заключается въ тюркскихъ выраженіяхъ“. (Абоба—Плиска, стр. 197). Споредъ насъ твърдѣ е приемливо, щото тукъ да имаме тюркско понятие, изразено въ византийска форма, най близка до сжщинското значение. Освѣнъ туй не трѣба да се прѣнебрѣгва и факта, че изрѣзвачитѣ на писмата не сж владѣели добрѣ гръцкия язикъ, та сж могли да допускатъ неточности, т. е. да сж изразявали не точно турско понятие съ византийско свойство, и вмѣсто *ἐξ οὐρανοῦ* да сж употрѣбявали *ἐκ θεοῦ*, безъ обаче да се накърнява смисъла. Нъ туй може да се твърди само за дохристианската епоха. А византийската канцелярия, не ще съмнѣние, съ горнитѣ думи е изразявала твърдѣ распространеното срѣдневѣково понятие за произхождението на царската власть отъ Бога.

Слѣднитѣ 5—7 редове отъ надписа съдържатъ твърдѣ важни извѣстия за нашето минало. Тамъ се казва: Омъртагъ

като прѣбивавалъ въ полето на **Плъска**, построилъ авлия на **Тыча**. *Εἰς τῆς Πλίσκας τὸν κάμπον μένων ἐποίησεν αὐλὴν εἰς τὴν Τούτζαν*. Освѣнъ обясненията, които далъ г. Ѳ. И. Успенски върху горнитѣ редове, ний ще прибавимъ още, че формата *μένοντα* е неправилно употрѣбена, а трѣба да бѫде *μένων*, както и поправяме текста. И до като старитѣ българи полето на Анхиало наричали **Тоухтонъ**, онова, кѫдѣто се намиралъ и стария палатъ *(εἰς τὸν παλαιὸν οἶκον)* на великия ханъ, се нарича съ словѣнско име **Плъска**. Византийскитѣ писатели наричатъ крѣпоста въ туй поле *Πλίσκοβα*. По формата си полето трѣба да е прѝличало на плоска, сложена на корема. Нъ мѣстоположението на туй поле още остава не ясно, както и на крѣпоститѣ, при все че нѣкои учени го отождествяватъ съ Абобското плато при Нови-Пазаръ. Прѣди настаняването на българитѣ, както е извѣстно, въ Мизия сѫ живѣли, освѣнъ племето сѣвери, още седъмъ други словѣнски племена пише лѣтописецътъ, Теофанъ *(Κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαβινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σεβέρεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων* . . . Theop. p. 549 ed. Bonn.). Тѣ били покорени отъ българитѣ и голѣма часть отъ тѣхъ изтикани: едни въ тѣснинитѣ на Източна Стара планина, а други на западъ къмъ аварската граница *(μέχρι Ἀβαρίας)*. Нъ запазването на словѣнската номенклатура свидѣтелствува, че въ Плъсковското поле между българитѣ останали подчинени словѣни, които не дали да прѣобладае тамъ българското топографическо наименование. Горнитѣ извѣстия на византийскитѣ писатели сѫ твърдѣ цѣнни и по отношение въпроситѣ за пѫтя, по който сѫ вървѣли словѣнскитѣ племена, които още пръзъ VI, VII вѣкове сѫ се поселили въ Балканския полуостровъ, както и за тѣхното прѣотечество, отдѣто сѫ се откъснали или тѣхното по-близко сродство съ останалитѣ словѣнски племена. „На **дрѣговичи**-тѣ въ Руссия, които **сѣдоша межю Припетью и Двиною**, отговарятъ *драговичитъ* около Солунъ". Нъ имало и епископска титла *Θράκης Δρογοβιτίας*, а у Кодина *Δραγοβιντίας*. У Хоматена пъкъ четемъ: *ὅτε δηλονότι καὶ τῆς τοῦ Πολόγου χώρας ἡ Δρουγουβιτικὴ κατεχόρευσεν ἐξουσία*" (Card. Pitra, Juris ecclesiastici Graec. t. VII, p. 410). „На **смолняне**-тѣ и тѣхния градъ **Смоленьскъ**, отговарятъ нашитѣ *смолѧне Σμολένοι, Σμολεάνοι* по р. Мѣста, между Родопитѣ, Струма и Бѣло море; на рускитѣ **сѣвери**, които **сѣдоша по Деснѣ, и по Семи и по Сулѣ**, прилѣгатъ *сѣверитъ* по Източна Стара планина" около старата Берегавска клисура, сега Ришкия проходъ. „Името на (руския) градъ **Плесковъ** (сега Псковъ) е било прѣнесено върху старо-българската столица *Плисковъ* . . , (?) Въ свръзка съ названието на българския **Прѣславъ** се нахождатъ едноименнитѣ руски **Переяславьцъ** и **Переяславль**" (Šafařik Sebr. Spis. t. II, p. 235—39 и И. Ивановъ, Български старини изъ Македония, стр. 6). Въ

този случай важно е и названието на прохода *Берегава*, където личи руско пълногласие, което се срѣща и въ други думи на македонскитѣ говори (черево) и пр. Като вземемъ още прѣдъ видъ и редъ лексически сходства на словѣнскитѣ говори въ Балканския полуостровъ, съ ония на велико-рускитѣ, ще трѣба да приемемъ близкото сродство на *мизийски, тракийски* и *македонски* словѣни съ велико-рускитѣ племена. Словѣновѣдението отдавна вече поставя руския язикъ и оня на балканскиитѣ словѣни въ една югоизточна група. (Сборн. за нар. умотв. кн. XVIII, стр. 48).

Освѣнъ туй горѣнаведенитѣ редове отъ надписа ни донасятъ извѣстие и за българскитѣ военни станове. Народитѣ, главната сила на които се намирала въ конницата, прѣдпочитали широкитѣ полета като сборенъ пунктъ. Такъво е било и Плисковското поле за старитѣ българи. Тѣ прѣди да потеглятъ на походъ срѣщу неприятеля, събирали коннитѣ си дружини на това поле. И когато великиятъ канъ Омъртагъ съ войскитѣ си се намиралъ на лагеръ тамъ, заповѣдалъ да му построятъ *авлия* на Тича, или домъ.

Г-нъ Ѳ. И. Успенски доста сполучливо отождествилъ гръцкото *Τοῦτζα* съ словѣнското име на р. **Тъича**, на която се намиралъ стария градъ Прѣславъ и с. Тича и дошелъ до заключение: „И такъ, надпись свидѣтельствуетъ о чрезвычайно интересномъ фактѣ — о перенесеніи столицы изъ лагеря въ Плисковѣ —Абобѣ въ Тычу—Преславъ. Выраженіе *ἐποίησεν αὐλὴν* не можетъ быть иначе объясняемо, какъ въ смыслѣ постройки дворца въ Преславя на Тычѣ и перенесенія сюда столицы". (Матеріяли для болгарскихъ древностей стр. 547). За да доди до такъво заключение послужило му и слѣдното извѣстие на лѣтописеца Теофана подъ 763—65 г.: *ἄφνω δὲ ὁ βασιλεὺς ἐξελθὼν τῆς πόλεως καὶ ἀφυλάκτους εὑρὼν τὰς κλεισούρας διὰ τὴν ἀπατηλὴν εἰρήνην εἰσῆλθεν εἰς Βουλγαρίαν ἕως τοῦ Τζίκας καὶ βαλὼν πῦρ εἰς τὰς αὐλάς, ἃς εὗρεν, μετὰ φόβου ὑπέστρεψε μηδὲν γενναῖον ποιήσας.* (Theoph. p. 436) [И внезапно царя (Константинъ Копронимъ), като излѣзе отъ града и като намѣри незапазени (клисуритѣ) проходитѣ поради лъжливия миръ, навлѣзе въ България до Тича*), и като постави огънъ въ авлиитѣ, които намѣри, се завърна съ страхъ безъ да извърши нѣщо юначно.]

---

*) Проф. К. Иречекъ мисли, че *Τζίκα* трѣба да търсимъ на долния Дунавъ; той я сближава съ Прокопиевата *Τιγᾶς* и я помѣстя между Jatrus и Transmarisca, т. е. Янтра и Тутраканъ (Archiv. für slav. Phil. XXI. 613). J. Bury пъкъ счита това име за погрѣшно и го поправя на *Τούνζας*, т. е. *„достигнали до Тунджа"*, (A history of the later Roman Empire t. II стр. 473 забѣл. 5). В. Златарски пише: „намъ ни се струва, че отъ двѣнитѣ, които черпимъ отъ Теофана, може положително да се каже, че *Τζίκα* се е намирала на сѣверъ отъ Балкана, защото византийцитѣ достигнали до нея, слѣдъ като прѣминали планинскитѣ проходи; освѣнъ това, изразътъ, че тукъ императорътъ намѣрилъ *αὐλαί* — дворци, ни дава до извѣстна степень основание да мислимъ, че византийцитѣ сж достигнали до резиденцията на българския князъ, защото Тео-

Споредъ насъ единъ споменъ, че на Тича била построена авлия отъ Омъртага, и че императора Константинъ, като стигналъ до Тича. опожарилъ авлиитѣ, не е достатъченъ за да се приеме тождество между Тича и Прѣславъ. Защото първо двѣтѣ Камчии сж извѣстни подъ името Тича и второ, имаме село Тича на рѣката Тича, което е сжществувало като крѣпость прѣзъ римското императорско врѣме, както туй се установява отъ монетитѣ, които се намиратъ въ неговото землище; тамъ се намиратъ и монети отъ византийско врѣме отъ Ивана Цимиски. (Населението посочва на царска поляна и султански сарай; послѣдния принадлежалъ на единъ отъ татарскитѣ султани)*). Крѣпостьта Тича къмъ XIII – XIV вѣкъ е извѣстна подъ името *Ἀθίτζα***), която споменува и Мануилъ Филъ — около 1305 г. За да отождестви Тича съ Прѣславъ почтения проф. навѣрно се повлиялъ огъ общеприетото твърдение, че ужъ Прѣславъ на р. Тича е била по-късната столица на българскитѣ владѣтели прѣзъ първото царство. Нъ върху този въпросъ трѣба да се усъмнимъ, толкозъ повече, че имаме изрично свидѣтелство, какво великия Прѣславъ, първата столица на българитѣ, *ἥ Μυσοῖς ἐστὶ τὰ βασίλεια*, се намирала около Дунава *περὶ τὸν Ἴστρον*. Тъй поне говори Ана Комнена къмъ 1148 год. *Καὶ ἡμεῖς τοῦ λοιποῦ ὀχύρωμα ἐρυμνότατον τὴν μεγάλην ἔξομεν Περισθλάβαν, (πόλις δὲ αὕτη περιφανὴς περὶ τὸν Ἴστρον διακειμένη)*. (Ann. Comnen. Libr. VII p. 342 ed. Bonn.). Сжщата царска писателка и за Доростолъ казва, че се намиралъ *περὶ τὸν Ἴστρον* на Дунава. Значи прѣдлогътъ *περὶ* у нея е употрѣбенъ въ смисъль *на Дунава* или близко до Дунава. Тъй схваналъ нейното извѣстие и коментаторътъ Бандурии, който къмъ обяснението на *Πρεσλάβον* у Константина Порфирогенита пише: haec eadem urbs aliis *Περσθλάβα* dicitur, et quidem Persthlavam magnam, Bulgariae regum regiam, expugnavit Ioannes Zimisces, utramque, magnam et parvam, Basilius. Magnam ad Istrum statuit Anna; Zonaras et Scylitzes haud procula a Dorostolo. Ad Haemum montem ponitur a Niceta in Isaacio. 15, quo Iocs eam describit. (De Them. t. III, p. 369). Левъ Диаконъ, който като съврѣменикъ, описва подробно привзиманието на великия Прѣславъ отъ Иоанна Цимиски, не ясно говори за неговото мѣстонахождание. А що

фанъ употрѣбява думата *αὐλή*, когато говори за българитѣ въ тоя смисълъ (Theoph. 485, 490), но дали *Τζίκα* е било името на самата резиденция или на нѣкоя рѣка или мѣстность, трудно е да се констатира". (Период спис. кн. 63 стр. 647 забѣл. 2).

*) Съ помощьта на археологическото дружество ний посѣтихме с. Тича; тамъ се намиратъ остатки отъ срѣдневѣкови сгради, нъ бѣха засѣян прѣзъ наше о посѣщение. Археологически пжтувания сж най-удобни на есень.

**) Д-ръ К. Иречекъ, въ Период. Спис. кн. 55—56, с р. 258 пише: *Ἀθίτζα* . . . се намирала, споредъ менъ при голѣмото село Тича (тур. Чатакъ) на сѣверъ отъ Котелъ при горното течение на р. Акъ-лжк-Камчикъ, която изобщо днесь се нарича български сжщо тъй Тича.

се отнася до Идриси, който непосѣтилъ тѣзи мѣста, ако и да поставя въ итинерара си изрично великия Прѣславъ на мѣстото на днешния при р. Тича, то неговитѣ извѣстия, като писани повече отъ единъ и половина вѣкъ по-късно отъ падането на града подъ Византия, не могатъ да се ползуватъ съ онова довѣрие, което се пада на византийската принцеса писателка. Що се отнася до извѣстието на лѣтописеца Niceta, трѣба да кажемъ, че дѣйствително той говори за Прѣславъ на р. Тича, нъ не го нарича великъ, а просто Прѣславъ. Така щото неговото извѣстие не може да има никакво значение по отношение разрѣшаването на нашия въпросъ. Несторовиятъ пъкъ лѣтописъ, който поименно споменува само *Переяславецъ на Дунаи и Дерестъръ,* като че ли говори въ полза на Дунавския Прѣславъ. [Взе же (Святославъ) и дары многы и възвратися в Переяславець с похвалою великою]. И още, хочю жити в Переяславци на Дунаии" „и сѣде княжя ту въ Переяславци". Умалителното окончание ѣць едва ли може да рѣши въпроса въ полза на Прѣславъ при Тича. Защото, като вземемъ въ внимание думитѣ на Нестора: Влѣто 6477. Рече Святославъ къ матери своей и къ бояромъ своимъ: „не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моей, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, паволоки, вина и овощеве разноличныя, изъ Чехъ же, изъ Угарь сребро и комони, изъ Руси же скора и воскъ, медъ и челядь", излиза, че Переяславецъ не е билъ малъкъ градецъ, както го издава окончанието, а му прилѣгало да бѫде столица, както е била за Святослава. Въ всѣки случай този въпросъ за сега не може да се смѣта за окончателно рѣшенъ, и се изискватъ още проучвания. Слѣдъ всичко изложено до тукъ, като знаемъ при туй, че българскитѣ канове строили на много мѣста авлии, (турски aghul, aûl), то едва ли можемъ да се съгласимъ съ възгледа на уваж. проф. Ѳ. Успенски, че Тича и Прѣславъ било все едно и, че старата столица била при кана Омъртага прѣнесена отъ Абоба—Плиска въ Прѣславъ—Тича. Споредъ насъ, българитѣ въ врѣмето на Омъртага, както и подиръ него, още не сѫ имали една столица, а сѫ строили на нѣколко мѣста авлии, които сѫ били важни стратегически пунктове. Българскитѣ владѣтели продължавали да живѣятъ авлиенъ животъ и подиръ великия канъ Маламира, а навѣрно и прѣзъ врѣмето на Богориша, и едва слѣдъ приеманието на християнството установяватъ се въ столица. Въ авлия е живѣлъ канътъ Аспарухъ още оттатъкъ Дунава и византийскитѣ писатели я наричатъ ὄλγος или ὄγλος по български, а на турски aghul или aûl пише проф. Томашекъ, означава авлия. (Die Handelswege im. 12. Jahrhunderte... въ Sitzungsberichte d. k Akad. d. Wissenschaften t. 153 s. 320). Авлии изгорилъ въ Тича визант. императоръ Константинъ Копронимъ, когато ненадѣйно на-

хлулъ въ България. Въ Кръмовата авлия прѣкаралъ ужъ великдена имер. Никифоръ, който се хвалелъ, че я изгорилъ. Великиятъ канъ Омъртагъ, споредъ Търновския надписъ, построилъ авлия или величественъ домъ, нѣкждѣ на Дунава, *ὑπέρφυμον οἶκον*, и такъва авлия построилъ и въ Тича, споредъ нашия надписъ. И ако българитѣ въ язическо врѣме биха имали столица, то византийскитѣ императори на първъ планъ щѣха да се похвалятъ, че сж унищожили на българитѣ самото имъ прѣстолно гнѣздо, както туй правятъ въ християнското врѣме, а не авлиитѣ имъ. Нъ нека разгледаме какво гласи по-нататъкъ нашия надписъ. — Редъ 8—10 чете ги г-нъ Успенски: *Καὶ[ἐπῆγε] τὴν δύναμιν τοῦ [ἐπὶ] Γραικοὺς καὶ Σκλάβους*. По поводъ на туй четение ще кажемъ, че подиръ *ΚΕ* въ надписътъ слѣдва първата часть отъ буквата *Μ*. Затова ний не сме съгласни съ поправката и допълнението му *(ἐπῆγε)*, а поставяме само *ΜΕ*, тъй като върху колоната на туй мѣсто не личатъ никакви слѣди отъ букви. Сетнѣ, формата *τήν δύναμιν τοῦ (ἐπὶ) Γραικοὺς . . .* е невъзможна. Затова ний възстановяваме тази часть отъ надписа, както слѣдва: *καὶ μὲ τὴν δύναμίν του ἐνίκησεν Γραικοὺς καὶ Σκλάβους*, т. е. и съ силата си (Омъртагъ) побѣди гърци и словѣни. Нъ ставали ли сж битки между гърци и българи прѣзъ началото на Омъртаговото управление? Императора Левъ V Арменинъ (813—820 г.) се сражавалъ съ Омъртагови войски прѣзъ 817 г. и ги разбилъ съ хитрость при Месемврия, *καὶ γενόμενος ἐν Μεσημβρίᾳ τῇ πόλει τοιούτῳ τινὶ διεχρήσατο στρατηγήματι . . .* (Theoph. Coutin. lib. I p. 24).

Значи, слѣдъ тази дата билъ сключенъ тридесетгодишния миръ съ Омъртага, а не „Этотъ трицатилѣтній миръ заключенъ былъ между царемъ Львомъ V Армяниномъ и княземъ Крумомъ въ 813 году“ (Матеріалы для болгар. древност. стр. 225). Между туй къмъ 822 г. когато Цариградъ билъ обсаденъ отъ възтаника, визант. военачалникъ Тома, *τὸν Θωμᾶν ἐξάδελφων τε γονέων . . . καὶ Σκλαβογενῶν*, като се научилъ Омъртагъ,тайно прѣдложилъ съюзъ на обсадения императорътъ Михаила II (820—829 г.) и помощь срѣщу възтаника словѣнинъ. *(Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς . . . λάθρα τινὰς ἐς βασιλέα πέμψας ἐξαποστεῖλαι αὐτομάτῳ γνώμῃ συμμαχίαν καθυπισχνεῖτο καὶ βοήθειαν . . .* Theoph. Contin. p. 64). Императорътъ се съгласилъ, и Омъртагъ, като се радвалъ и безъ туй на войни, и като обичалъ да се ползува отъ плячката, и като искалъ да утвърди и уякчи тридесетгодишниятъ миръ, сключенъ между него и прѣдшественика Лева, опълчилъ силна войска срѣщу възтаника, пише продължителя на Теофана. *Ἀλλ᾽ ὅγε Μορτάγων καὶ ἄλλως πολέμοις χαίρων, καὶ τὰς ἐκ τούτων λείας καρποῦσθαι φιλῶν, καὶ τὰς πρὸς αὐτὸν, δὲ τριακοντούτεις σπονδὰς γεγενημένας παρὰ τοῦ προκατασχόντος Λέοντος ἐπιβεβαιῶσαι καὶ ὑσχυροτέρας ποιῆσαι ζητῶν, τὴν κατὰ τοῦ τυράνου στρατιὰν εὐτρέ-*

πιξεν . . . καὶ ἡ τῶν Βουλγάρων δὲ δύναμις οὐ μικρᾶς τινὸς τάξεως καὶ στρατιᾶς . . . Възстаникътъ Тома билъ напълно разбитъ отъ Омъртага, послѣдниятъ плѣнилъ цѣли византийски дружини и заграбилъ много военна плячка, и се върналъ въ България, като се гордѣелъ и радвалъ съ побѣдата си. *(ἠττᾶται δὴ ἰσχυρῶς ὁ τύραννος... ἀλλ᾽ ὁ μὲν τῶν Βουλγάρων ἀρχηγὸς εὐθὺς τά τε σώματα προσλαβόμενος, ὧν ἐγένετο κύριος, καὶ λείας δὲ πολλῆς γενόμενος ἐγκρατής, πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ὑπέστρεψε, τῇ κατ᾽ αὐτοῦ νίκῃ ἐπαιρόμενός τε καὶ γαυριῶν.* Ibid. p. 66). Горѣизложеното, мислимъ, ни дава пълно право да попълнимъ нашиятъ каменен надписъ съ думата *ἐνίκησεν*, т. е. побѣдилъ, защото великия канъ Омъртагъ тъкмо прѣзъ 822, когато билъ издълбанъ надписътъ, побѣдилъ гърцитѣ *(κατὰ τὸν Κηδοῦκτον χῶρον οὕτω καλούμενον ἐστρατοπέδευσεν)* въ византийска територия. На коя страна Омъртагъ побѣдилъ словѣнитѣ, къмъ западъ ли, или къмъ сѣверъ — за жалость нѣмаме извѣстия.

Що се отнася до 11—12 редове, то могатъ да се възстановятъ: *καὶ τεχνέως ἐποίησεν γέφυραν εἰς τὴν Τουτζαν*, т. е., и изкусно направи мость на Тича. Споредъ г-нъ Успенски мостътъ билъ построенъ на р. Тича до Прѣславъ, съ цѣль да облегчи „доступъ въ проходы съ сѣверной стороны и затруднитъ выходъ съ южной стороны“. Ние мислимъ, че мостътъ билъ построенъ на р. Тича при самото старо градище Тича, което лежало пакъ на р. Тича, какъвто мость и днесъ се съгражда на сжщата рѣка. До подобно заключение може да се доде, като се вематъ въ внимание думитѣ на слѣдующитѣ 12—15 редове на надписа, които гласятъ: *μετὸ . . . καὶ ἔστησεν εἰς αὐτὸ τὸ(κάστ)ρον στύλους τέσσαρας, καὶ (ἐπὶ τῶ)ν στύλων ἔστησε λέοντας δύο.* Г-нъ Ѳ. Успенски първата дума попълва съ *μετήνεγκεν* или още прѣдлага *μετήγαγεν*; нъ понеже се запазила сричката *το*, то не могатъ да се приематъ попълненията му за напълно възможни. Ще трѣба да търсиме глаголъ, който да съдържа сричкитѣ *μετο* или *μετω* и да подхожда на смисъла съ останалнтѣ думи. Като такъвъ глаголъ, ако и неправилно употрѣбенъ (българитѣ писвали неправилно), съответствува глагола въ аористна форма *μετῆκησεν*—прѣсели, прѣнесе. Тогава горнитѣ редове ще гласятъ: „прѣнесе и постави на това градище или крѣпость чатири стълпове и върху тѣхъ постави два лава“. Г-нъ Успенски прибавя думата *χαλκοῦς* мѣдни, за която не личатъ слѣди въ колоната. Сжщо и попълнението *καὶ εἰς ἕνα τῶν ...λων* ни се вижда не до тамъ възможно, т. е., върху еди[illegible] да бждатъ поставени два лъва, когато стълбоветѣ [illegible] четири! Затова ние прѣдложихме горната поправ[illegible]зи редъ.

Стратигическото по[illegible]ж[illegible] на малката крѣпость Тича се цѣнило още въ римско врѣме, ако не и въ тракийско. Тя се намирала на изхода на източно-старопланинскитѣ тѣснини, до самата рѣка Тича, която прѣзъ по-голѣмата часть

отъ годината бивала доста пълноводна и се минавала на мость, както и днесь.

16—18 редове отъ надписа съдържатъ извѣстно благопожелание *ὁ Θεὸς ἀξιώσῃ τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχονταν μὲ τὸν πό(δ)α αὐτοῦ τὸν βασιλέα καμ . . .* Богъ да удостои отъ Бога (поставения) вождъ съ кракътъ си царя (византийски) да стжпчи ли, да смаже ли, да сгази на врата му, както по онѣзи врѣмена образно се изразявала идеята за власть и господство Напримѣръ, по църковнитѣ икони, архангела тжпчи главата на грѣшника, или пъкъ миниатюрната сцена въ гръцкия ржкописенъ псалтиръ, подъ № 17, който се пази въ библиотеката на църквата св. Марко ьъ Венеция. До краката на Василий II българоубиеца, който стои правъ въ броня съ дълго копие въ ржката, личатъ паднали ничкомъ осъмъ видни лица, покорени българи, които го молятъ за милость, като протѣгнали ржцѣтѣ си на напрѣдъ въ знакъ на робска покорность. Нъ по-характерно е слѣдното изрѣчение: *καὶ τὸν τράχηλοι αὐτοῦ, κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν πεπατηκώς,* (и като стжпчи шията му по старата привичка. Georg. Monach. p. 788). Лѣтописецътъ тѣзи думи ги исказва по поводъ залавянето на бунтовника Тома, комуто византийския императоръ Михаилъ II, съврѣменикъ на Омъртага, стжпилъ върху врата, за да му отнеме правото на властьта, която обличалъ самозванно като претендентъ на византийския прѣстолъ. Или още: *καὶ ὑποκάτω θεὶς τῶν ποδῶν* Theoph. Contin. p. 69. Тъй че нашия Омъртагъ, който разбилъ войскитѣ на Тома, е могълъ да знае за сждбата му и каменнорѣзача да пожелае подобенъ успѣхъ за българския великъ ханъ.

19—20 редове попълня г-нъ Успенски съ думитѣ *(ἕως ὑπάρχῃ)* или *(τρέχῃ) ἡ Τοῦτζα (καὶ δώσῃ αἰχμαλώ)τους πολλοὺς Βουλγάροις.* Нъ самъ г-нъ Успенски се съмнява като казва: „здѣсь также возможны разныя коньектуры"; или „въ этихъ строкахъ мы допустили нѣсколько коньектуръ". (Ibid. p. 549). Заграденото въ скопки е съмнително, особено пъкъ думата *(ἔπειτα),* когато се знае, че въ надписитѣ не се употрѣблява никаква двойна гласна; тукъ ясно е запазена частьта *ΕΠΕ,* кждѣто се очаква глаголна форма.

Петьтѣ послѣдни редове сж напълно запазени и по тѣхъ личи, че надписорѣзача не си служилъ даже и съ правилни язикови форми. Той пише: *ἀγαλλιόμενος,* вмѣсто *ἀγαλλιώμενον* и *ξησειν,* вмѣсто *ζῆς*. Формитѣ пъкъ *Βουλγάροις τῇ* и *Γραικοῖς τῇ,* които ни пр[illegible] г-нъ Успенски, сж съвсѣмъ неприемливи, защото [illegible] не сжществуватъ въ гръцки язикъ. Напротивъ и [illegible]илни форми *βουλγαριστί, γραικιστί,* както: *σλαβιστί, περ[illegible]αλληνιστί ἀραβιστί* и пр.

Погрѣшно ги цитира и проф. J. A. Bury. *το δε ο κερος οταν εκτιστιν βουλγαρις τι σιγορελεμ γρικις τι ινδικτιονος ιε* (Виж. статията: *„Хронологическиятъ цикълъ на българитѣ",*

която даваме въ прѣводъ, като новость по този въпросъ. За да напише почтен. проф. тази си студия дало му поводъ българското изражение *σιγορ ελεμ* (шигоръ-елемъ) за което г-нъ Успенски писа: „Хотя не можетъ быть сомнѣнія, что этотъ терминъ обозначаетъ хронологическій періодъ на старо-болгарскомъ языкѣ и соотвѣтствуетъ греческому индикту, но реальное его значеніе до сихъ поръ не поддается объсненію“ (Матер. для болгар. древн. стр. 550).

Слѣдъ всичко горѣизложено текстътъ на тоя цѣненъ надписъ въ правилна и попълнена фэрма споредъ насъ ще гласи:

Κάνας ὑβιγὶ
Ὁμουρτὰγ εἰς τὴν
γῆν ὅπου ἐγεννήθην
ἐκ θεοῦ ἄρχων ἐστίν·
εἰς τῆς Πλσκας
τὸν κάμπον μέ-
νων ἐποίησεν αὐλὴν
εἰς τὴν Τοῦτζαν καὶ με
τὴν δύναμίν του (ἐνίκησε)
Γραικοὺς καὶ Σκλάβους καὶ
τεχνέως ἐποίησει γέφ (υραν)
εἰς τὴν Τοῦτζαν. Μετῴ (κοισε)
καὶ ἔστησεν εἰς αὐτὸ (τὸ-κάστρον)
στύλους τέσσαρας καὶ (ἐπὶ τῶν)
στύλων ἔστησε λέοντας
δύο. Ο᾽ θεὸς ἀξιώσῃ τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-
ρχοντα μὲ τὸν πο[δ]α αὐτοῦ
τὸν βασιλέα καμ[. . . . ἕως ὑπάρ]
χῃ ἡ Τοῦτζα καὶ [αἰχμαλώ]
τους πολλοὺς βουλγάροις ἐπε . [. . Καὶ]
τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα χαί-
ροντα καὶ ἀγαλλιώμενον ζῆσαι
ἔτι ἑκατόν. Ἦτο δὲ ὁ καιρὸς ὅταν
ἐκτίσθη βουλγαριστὶ σιγορ ελεμ
γραικιστὶ ἰνδικτιῶνος ἰ᾽ε.

А българския му прѣводъ ще бжде:

„*Великиятъ канъ Омъртагъ въ земята, кждѣто се родихъ е отъ Бога (поставенъ) вождъ. Като прѣбиваваше въ Плисковското поле (на лагеръ) построи авлия на Тича; и съ силата си (военна) побѣди гърци и словѣни и искусно направи мость на р. Тича. Прѣнесе и постави въ тази крѣпость четири стълпове и на стълповетѣ постави два лева. Богъ да удостои Божия вождъ съ кракътъ си да унижи, (да стжпчи) царя (до като сжществува) Тича (или тече), и да даде на българитѣ много пленници. И като подчини враговетѣ си, като се радва и се весели, да живѣе сто години. Врѣмето, когато се построи бѣше по български шигоръ—елемъ, а по гръцки индиктионъ петнадесети*“.

Значението на Омъртаговитѣ надписи.

До проучването на каменнитѣ надписи твърдѣ малко се знаеше за господаруването на Омъртага. Сега обаче характера на дѣятелностьта на тоя български великъ канъ придобива нова свѣтлина. Омъртагъ испъква като „най-болѣе крупная фигура въ древнеболгарской исторіи". „Съ именемъ Омъртага соединяются самые прочные устои болгарскаго государства. Къ его времени относятся и памятники внутренней организаціи, и подчиненія новыхъ областей . . . Импозантная фигура Омортага весьма много выигрываетъ при свѣтѣ вновь открываемыхъ національныхъ памятниковъ, которые далеко оставляютъ за собой недостаточныя, пристрастныя и лишь случайно брошенныя замѣтки византійской лѣтописи". (Матер. для болгар. древн. стр. 551).

Такъво величествено ханствување на Омъртага не е било случайно нито прѣдставлявало нѣкакъвъ скокъ въ историята на българитѣ, нъ то се явило като послѣдствие отъ дѣятелностьта на редица негови прѣдшественици*). Така още ханътъ Кардамъ, слѣдъ прѣкратяванието на раздоритѣ измежду владѣтелнитѣ български родове, съобщилъ на византийския императоръ: *ἢ τέλεσόν μοι πάκτα, ἢ ἔρχομαι ἕως τῆς Χρυσῆς πόρτης καὶ ἐριμῶ τὴν Θράκην.* (Theoph. p. 728, т. е. или ми изпрати данъкъ или идвамъ до Златнитѣ врата и опустошавамъ Тракия). Тази смѣлость на Кардама свидѣтелствува за консолидирането на българската държава слѣдъ династическитѣ раздори. Нъ по-важно е Крѫмовото ханствување**), прѣзъ което най-нагледно личи усилванието въ всѣко отношение на българската държава. (Виж. подробности въ студията ни: „Бѣлѣжки върху веществената култура на старобългарското ханство" стр. 39—56). Тогава Крѫмъ намислилъ да прѣвземе даже и Цариградъ. Ето какво ни разправя по този случай визант. писатель Симеонъ Магистъръ:

»*Λοιπὸν οὖν μετὰ ταῦτα ἀνηγγέλη αὐτῶν ὅτι ὁ Κροῦμος ἐστράτευσεν λαὸν πολὺν συναθροίσας καὶ τοὺς Ἀβάρεις καὶ πάσας τὰς Σκλαβινίας· πρὸς δὲ τούτοις παρασκευάζει διαφόρων ἑλεπόλεων ὄργανά τε καὶ μηχανήματα καὶ μαγγανικὰ παμμεγεθέστατα, τριβό-*

*) Г-нъ Ив. Ев. Гешовъ, прѣдседатель на Книж. Дружество, въ една статия въ календаря на партията си търси и намира *скокове* въ историята на българското минало. Дѣйствително, въ остарѣлото и безъ научна стойность съчинение на Гилфердинга, отъ което се ползувалъ почтен. авторъ има скокове. Нъ не прави никакъ честь на прѣдседателя на бждещата академия (?) да е толкова малко запознатъ съ българската история и да се осмѣлява да вкарва в заблуждение обществото. За съжаление не само Ив. Ев. Гешовъ слабо познава нашитѣ стари работи, но това е общъ недостатъкъ на всички наши видни книжовници и обществени дѣйци.

**) Невѣрно е твърдението на В. Златарски, че Крѫмъ е билъ родоначалникъ на нова българска династия. Извѣстие за подобно нѣщо нѣмаме до сега и В. Златарски не е посочилъ такъво.

λους καὶ πετροβόλους καὶ χελώνας καὶ ὑψηλοὺς κλίμακας, σφαίρας τε καὶ μοχλοὺς καὶ ὄργυας, κριούς τε καὶ βελοστάσεις, πυρόβολά τε καὶ λιθόβολα καὶ σκορπίδια εἰς τὸ βαλέσθαι βέλη καὶ σφενδόνας, πάντα τὰ μηχανήματα κατὰ τῶν ἐπάλξεων πρὸς τὸ ἑλεῖν τὴν πόλιν· ἐπὶ τὸ δυτικὸν δὲ μέρος, φησίν, τῆς πόλεως κατὰ τοῦ τείχους τῶν Βλαχερνῶν ταῦτα πάντα βούλεται προσαγαγεῖν τὰ μηχανήματα, ἔνθα καὶ ἐτοξεύθη, σταβλίζων βόας χιλιάδας δέκα πρὸς τὸ βαστάξαι πάντα τὰ προλεχθέντα ὄργανα, τεθέντα ἐπὶ ἁμαξῶν, ἃς προσέταξεν χιλιάδας ἑ σιδηροδεθέντας.

„Прочее слѣдъ това се доложи (отъ шпионитѣ въ България), че Крѣмъ опълчилъ много войска, като събралъ и аваритѣ и всичкитѣ словѣни. А при туй приготовлявалъ орждия на различни хелеополи (обсадни машини) и прѣголѣми кобилици, тризжбци и каменохвърлящи машини, желѣзни костенурки, високи стълби, кълба, топори, лостове и мотики, тарани, пращници, стрѣломѣтателни машини, огнеизхвърлящи стрѣли, скорпиди (военни машини за хвърляне стрѣли и камъни съ пращи); всички тѣзи машини били прѣдназначени да се поставятъ срѣщу стѣнитѣ за да привземе Цариградъ. Казватъ, че тѣзи машини искалъ да постави къмъ западната страна отъ града срѣщу Влахернската стѣна на мѣстото, кждѣто било хвърлено копие срѣщу Крѣма. Той ималъ на разположение десеть хиляди волове за да прѣнесатъ всичкитѣ горѣказани машини, поставени върху петь хиляди кола, които заповѣдалъ (Крѣмъ) да свържатъ съ желѣза“.

Това е била, така да се каже, българската артилерия въ IX вѣкъ, тъй като тогава обсаднитѣ машини вършели нейната функция. Такъва военно-инжинерна наука, повече механика, проникнала въ България прѣзъ Крѣмовото врѣме, когато прибѣгналъ при българитѣ опитния механикъ арабина спатарий Евтимий, който билъ на византийска военна служба. (*Ἐν οἷς ἦν καὶ Εὐθύμιος ὁ σπαθάριος μηχανικῆς ἔμπειρος . . . προσέφυγε τοῖς Βουλγάροις καὶ ἐδίδαξεν αὐτοὺς πᾶσαν μαγγανικὴν τέχνην.* Theoph. p. 753).

Крѣмъ е билъ първия господаръ, който благодарение на модернизирането на военното дѣло въ България, за пръвъ пѫть е привзелъ Одринъ, Месемврия, Анхияло, София и пр. нъ ги повърналъ на Византия, защото нѣмалъ културна мощь да ги задържи, нито пъкъ военна сила, за да ги владѣе! Нъ въ Крѣмово врѣме на България давали съвѣти и видни византийски държавни мѫже. Напримѣръ Константинъ Пачика, който билъ зетъ отъ сестра на Крѣма, ако и да исповѣдвалъ християнството, което търпели българитѣ. (*καὶ Κωνσταντῖνον τὸν λεγόμενον τοῦ Πατζικοῦ φυγόντος εἰς Βουλγαρίαν πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἔχοντα καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὄντα ἐξ ἀδελφῆς τοῦ Κρούμου.* Sym. Magist. p. 613). Тъй че прѣзъ ханствуването на Омъртага всички условия благоприятствували за по-нататъшното

развитие на българската държава. Отъ неговото врѣме българското ханство излиза отъ тѣснитѣ си граници и завзима обширни размѣри и то не по южна посока, къмъ Византия, съ която билъ сключенъ тридесетгодишенъ миръ, а къмъ сѣверъ и сѣверо-западъ, както за туй ни засвидѣтелствуваха нашитѣ каменни надписи, а още повече и франкскитѣ анализти, които прѣдставятъ българското ханство, като могжща съсѣдна държава на франкитѣ.

Прибавка.

Каменни надписи отъ врѣмето прѣди Омъртага до сега не сж намѣрени. Нѣкои учени прѣдполагатъ, че старобългарскиятъ надписъ, помѣстенъ въ Corpus inscription. graecorum t. IV, № 8691 а, може да се припише на хана Кардама, или даже на Пагана*) Ние рѣшително отхвърляме подобно прѣдположение, тъй като югоизточната граница на българската държава, тогава не се простирала до земята на словѣнското племе *смолѣни*, а тридесетгодишния миръ, сключенъ на 817 г. изключва за този периодъ всѣкакви териториални увеличавания на България за смѣтка на Византия. Отъ византийскитѣ лѣтописци знаемъ, че ханътъ Богоришъ нарушилъ мирътъ съ Византия, безсъмнѣние слѣдъ изтичането му, 847 г., и нахлулъ дори до Солунската область. *(ἐξελθόντος δὲ τοῦ Μιχαὴλ Βουλγάρου ἐν Θεσσαλονίκῃ . . .)* Отсжтствието на всѣкакви извѣстия за българитѣ у византийскитѣ писатели прѣзъ туй врѣме, говори въ полза на това, че мирътъ не билъ нарушенъ до 847 г.**). Тъй, че надписътъ трѣба да се отнесе къмъ втората половина отъ IX вѣкъ, а не къмъ първата, както твърди В. Златарски, именно: „очевидно се отнася къмъ първата половина на IX вѣкъ". (Сборн. кн. XXIV стр. 49).

Другъ надписъ, който носи чисто надгробенъ характеръ е и Маламировия, найденъ въ турскитѣ гробища близо до с. Насърлие въ шуменско. Оттамъ той е прѣнесенъ въ Шуменъ, а сега се намира въ Народния музей подъ № 3606 г.

---

*) *Йор. Ивановъ, Български старини* изъ Македония, стр. 1—4.

**) В. Златарски въ парафразираната статия: *Извѣстия за българитѣ въ хрониката на Симеона Метафраста и Логотета,* помѣстена въ Сборникъ за Нар. Умотвор. кн. XXIV, е наклоненъ да приеме нарушението на мира отъ страна на Византия, която испратила кораби по Дунава въ царуването на Теофила 829—842 г. на което ний не сме съгласни на основание горѣизложенитѣ съображения.

Този надписъ отчасти е повредѣнъ и гласи:

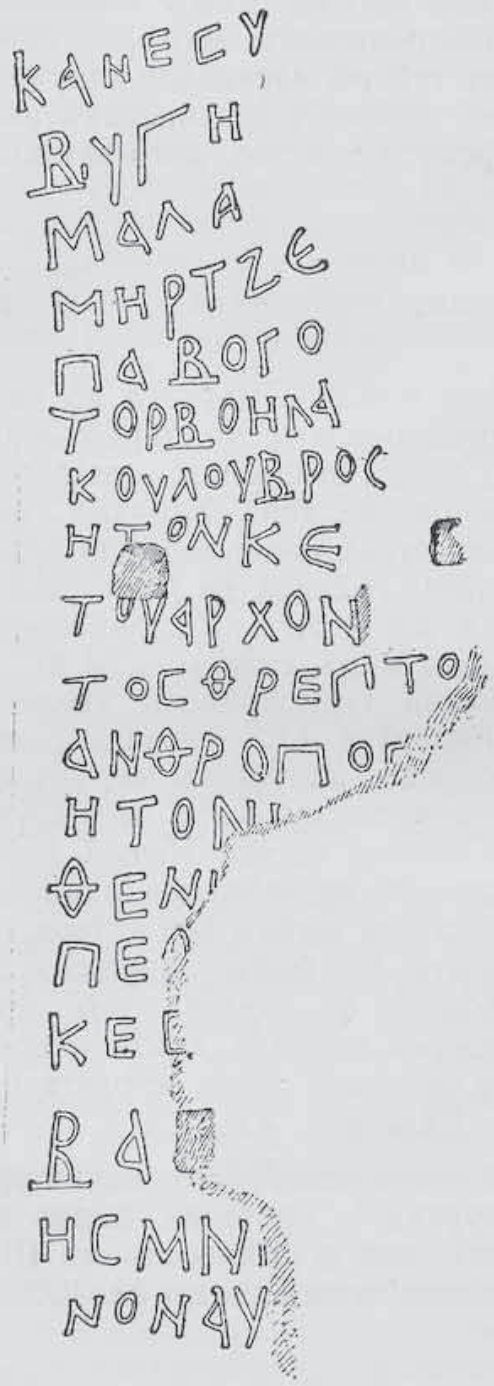

Канес υ

βυγη

Μαλα

μηρ τζε

πα βογο

τορ βοηλα

κουλουβρος

ητον κε

του αρχον

τος θρεπτος

ανθροπος

ητον κ . . .

θενι . . . .

πε . . . . .

κε σ . . . . . .

βα . . . . . .

ις μνι . . . .

νον αυτου

Възстановенъ надписътъ споредъ насъ ще гласи:

»*Κάνες ὑβυγὴ Μαλαμήρ. Τζέπα βογοτὸρ βοηλᾶ κουλουβρὸς ἦτον καὶ τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθρωπος ἦτον καὶ ἀσθενήσας ἀπέθανεν. Καὶ (στύλον) ἔβα(λεν ὁ ἄρχων) εἰς μνη(μόσυ)νον αὐτοῦ*«.

„*Белики ханъ Маламиръ. Джепа богатиръ боляринъ бѣше колубъръ, и храненъ человѣкъ бѣше на вожда. Като се разболѣ умрѣ и паметникъ постави вождътъ за негово въспоминание*“.

Споредъ този надписъ боляринътъ Джепа билъ *богатиръ* (почетна титла, юнакъ надъ юнака), нъ въ българската войска той обличалъ длъжностьта на *колубъръ*. Тази военна длъжность ученитѣ я сравняватъ съ турската *qologhuz*, отдѣто една сѣверно-турска диялектическа форма *qolabur*, която означава пѫтепоказатель, (съ прѣминаването на *gh* въ b и на *z* въ r). У насъ нѣкои се опитаха думата *χανὲς* по съзвучие да я сближатъ съ **кънязь**, нъ за съжаление тѣ пропускатъ редицата други титли и чинове въ старобългарската войска, които сѫ отъ турско произхождение.

Другъ откъслъченъ надписъ, който има особенно значение за насъ е слѣдниятъ, намѣренъ въ Нови-пазаръ, а сега се съхранява въ Народния музей подъ № 3608.

Поправена и възстановена тази часть отъ надписа гласи:

. . . αν)ος θρεπτο(ς ἄν]
θρωπός μου ἦτον καὶ [ἀσθε
νήσας ἀπέθανεν ἦτ(ο δὲ
γενεᾶς Ἑρμηάρης

Въ този фрагментъ особенно внимание обръща старобългарския родъ *Ермиаръ*, който се отождествява съ владѣтелския родъ *Ерми*. Така въ именикътъ на българскитѣ владѣтели четемъ:

Гостунъ намѣстникъ сын. ѥ лѣт родъ емоу Ерми.

Не трѣба да се съмняваме, че ще се открияТъ и други мѣстни паметници отъ старобългарското минало, които ще ни освѣтлятъ редъ тъмни въпроси. Нъ за това се изисква повече внимание отъ страна на археологическитѣ дружества, както и на Министерството на Просвѣщението, което твърдѣ малко подпомага старобългарската старина!

Д. Ихчиевъ.

Турскитѣ вакъфи въ Българското царство и документи върху тѣхъ. *)

Актъ за завѣщание на Карловския тевлиетъ, написанъ на 1 денъ шабанъ 801 г. отъ егира (8 априлъ 1399 г.).

Акта има слѣдното съдържание: Започватъ обикновенитѣ мохамедански молитви, извлѣчени отъ свещения алъ-коранъ, а подиръ тѣхъ слѣдва слѣдното:

„Нека бжде извѣстно на всички мюсюлмани, че благочестивиятъ и благороднятъ голѣмецъ (кибаръ) който се радва на висока слава и на благодѣяние, а именно Карли-зааде Лала Али бей, — човѣкъ уменъ, просвѣтенъ и добрѣ развитъ, като разсжди зрѣло доде до убѣждение, че човѣкътъ на тоя земенъ и суетенъ миръ — билъ той богатъ или бѣденъ, безъ разлика — не е нищо друго, освѣнъ едно долно сжщество, което рано или късно се разлага, споредъ както има хиляди примѣри за това, ще се върне обратно тамъ отъ гдѣто е дошелъ, т. е. ще се повърне обратно въ обятията на майка земя.

Разсжждавайки така и като вижда, че дѣйствително положението на човѣка е такова, той съ пъленъ здравъ разумъ и съвършенно здраво състояние на духа си изповѣда, въ присжтствието на потрѣбнитѣ свидѣтели споредъ шерията, и каза слѣднитѣ думи: „азъ, каза той, още отъ 10 години насамъ съ духа и сърдцето си съмъ рѣшилъ данаправя едно богоугодно дѣло. Това мое благоугодно дѣло се състои въ това: завѣщавамъ и посвѣщавамъ на вакъфа моитѣ собствени недвижими имоти, както и правата на долуизложенитѣ поименно приходи, които бѣха пълно мое притежание и които сж прѣминали върху мене като благодѣяние на моя главенъ господарь-имаминъ на нашата просвѣтена земя, на моето отечество.

Недвижимитѣ имоти, които ги притежавамъ съ мюлкъ-нааме, се състоятъ: отъ земи, кжщи, гори, планини и мерата на всичкото село нарѣчено „Шеихъ-кариеси“ (селото Соколъ), а подъ друго име това село, споредъ езикътъ на невѣрнитѣ християнм (подразбира се българитѣ) се именувало това село *„Сушица“*, лежаше въ Пловдивската кааза, Румелия. Селото Сушица се намира подъ политѣ на

*) Продължение отъ кн. III стр. 264.

Балкана (Стара-планина), чийто граници сж слѣднитѣ: границата отъ къмъ истокъ наченова отъ селото *Арапли*, минава по пжтя и стига до ливадата нарѣчена Турна-чаири, която лежи въ землището на сжщото село Арапли. Границата отъ сѣверъ се започва отъ голѣмия камъкъ нарѣченъ „Кебиръ-ташъ“, който се казва още *Кочъ-маръ*; послѣдниятъ лежи подъ политѣ на Коджа-балканъ (Стара-планина) и границата върви по пжтя и пристига до мѣстностьта нарѣчена „*Гедикъ*“, Въ тази мѣстность овчаритѣ всѣка година прѣкарватъ лѣтното си врѣме на паша съ овцетѣ си. Отъ тамъ границата върви по политѣ на Балкана направо и стига до мѣстностьта нарѣчена „*Буланджа.*“ Слѣдъ туй границата взима западната посока на Балканътъ и стига до мѣстностьта „*Атли-Бурунъ*“ (конски носъ), слѣдъ туй тя пристига до мѣстностьта на голѣмиятъ пробитъ камъкъ нарѣченъ „*Кебиръ декили ташъ.* Слѣдъ туй границата отива на югъ и върви по дерето, като стига текущата рѣка, нарѣчена „*Осма-Нехири*“ (рѣкатя Осъмъ). Отъ тамъ границата върви все на югъ и по течението на тази рѣка границата излиза дори до източната страна. А отъ тамъ тя допира до политѣ на гората нарѣчена „Меджитъ-тепеси“ (могилата). А отъ тамъ границата върви и стига до Дяволския камъкъ, нарѣченъ „Шейтанъ-таши“. Слѣдъ това границата възвива по текущата рѣка и стига до мѣстностьта „Кавакли-дере«. Отъ Кавакли-дере границата се проточва и върви все по течението на водата, като стига до Сопотския пжть нарѣченъ „Акче-клисе йоли“. А отъ тази мѣстность границата върви право за могилитѣ нарѣчени „тритѣ могили“ Сулюсъ-тепелери. Границата отъ тамъ върви по пжтя и стига до плодороднитѣ дървета нарѣчени „Ешчаари-мюсемеръ“, слѣдъ туй заминава задъ тѣхъ и стига пакъ до Сопотския пжть, а отъ тамъ върви по пжтя за Павликени (Терики-Павликянъ) и стига до оня кръстопжть, по който жителитѣ отъ селото Салихъ (Джбени) отиватъ за дърва въ мѣстностьта нарѣчена „Еничарска нива“. Слѣдъ туй границата минава и взима направление за мѣстностьта „Заешка-могила“ наречена „Таушанъ-тепеси“. Слѣдъ туй границата стигва до малката могила, която се именува „Сагъръ-тепе“. Отъ тамъ границата като върви все по течението на текущата рѣка нарѣчена, „Куру-вадаси“ (суха вада), се спира и стигва пакъ до ливадата „Турна-чаири“, гдѣто границата окончателно се свършва.

Освѣнъ тѣзи имоти азъ притежавамъ и двѣ воденици на вода за мелене брашно. Едната отъ тѣзи воденици, лежаща най-отгорѣ, се нарича „Жуаръ-дегермени“, а другата воденица, която стои малко по-долѣ и е вжтрѣ въ рѣченото село Сушица се казва „Джаферъ-дегермени“. Сжщо притежавамъ двѣ голѣми поляни-ливади, които служатъ по нѣкогажъ и за пасбище. Едно отъ тѣзи пасбища лежи подъ селото а другото, което се намира на източната страна, лѣжи между срѣдата на двѣтѣ села, Сущица и Арапли.

Прочее, като се изключатъ старитѣ вакфирани на вакъфа имоти, които лежатъ въ землището на това село, — азъ посвѣщавамъ за въ полза на тоя факъфъ всички мои онѣзи земи, имоти,

кѫщи, гори, пасбища, водеици и мери, които лежатъ вѫтрѣ въ горѣописанитѣ граници на това село. Сѫщо така завѣщавамъ на вакъфа и всичкитѣ мѣстности които сѫ подчинени и подпадатъ къмъ тѣзи граници. Така: земитѣ, жилищата, кѫщитѣ, обитаемитѣ гори и лесове, полетата (мездрата), могилитѣ, полянитѣ, обработенитѣ и необработенитѣ мѣста и земи, високитѣ и нискитѣ мѣстности (долинитѣ и висинитѣ), водопроводитѣ (каналитѣ), лозята, дърветата, безразлично дали тѣ сѫ плодоносни или неплодоносни всички тѣзи имоти, заедно съ горѣописанитѣ, окончателно ги посвѣщавамъ и ги прѣдавамъ на вакъфа, като негово собствено имение. Това мое вакфиране азъ го направихъ нарочно за въ полза на вакъфа, а специално за покриването отъ доходитѣ на тѣзи имоти разноскитѣ на джамията ми, която я съградихъ и която се намира въ ислямска територия на самото мѣсто, чиито граници сѫ слѣднитѣ мѣстности: отъ къмъ югъ лежи собствената ми мѣстность, която по прѣди принадлежеше на кюфарката Ангелина, отъ къмъ изтокъ лежи мѣстността, нарѣчена „сухата мѣстностъ“ (куру-мездраси), отъ къмъ сѣверъ джамията граничи съ моята собствена кѫща, а на западъ лежатъ гробищата на кюфаритѣ (християнитѣ, невѣрнитѣ).

Управлението дѣлата на тоя вакъфъ и тевлията му възлагамъ на най стария си синъ Хасанъ Челеби. Той ще се именува за прямъ мютевелия на тоя ми вакъфъ и до като той е живъ и способенъ да го управлява ще има право да владѣе тѣзи ми вакъфски имоти, като дава и отчетъ прѣдъ надлежниятъ шериятски сѫдъ. Слѣдъ неговата смъртъ, тевлиятътъ (управителя) на тоя вакуфъ ще прѣминава въ наслѣдство на втория ми синъ Мехмедъ Челеби. А слѣдъ смъртьта на послѣдния, тевлиятътъ ще мине въ наслѣдство на третия ми синъ Мухтери Бали Челеби. Слѣдъ смъртьта на послѣдния тевлиятътъ ще помине въ наслѣдство върху четвъртиятъ ми по редъ синъ, именуемъ Искендъръ Челеби, а като умрѣ и тоя ми синъ тевлиятътъ ще прѣмине по наслѣдство на най малкиятъ ми синъ Мустафа Челеби. Така по тоя начинъ тевлиетътъ на вакфиранитѣ отъ мене имоти ще се изредва по наслѣдство и по реда си на „хакъевзадието“ до тогава, да когато не остане живъ никой отъ моитѣ синове. Подиръ тѣхната смъртъ управата на тевлията ще минава по старшинство на внуцитѣ и прѣвнуцитѣ ми както и на внучкитѣ ми. Но ако отъ тѣхното мѫжко поколение не би останалъ да живѣе никой на земята то въ такъвъ случай тевлиятътъ ми ще прѣминава по наслѣдство пакъ по реда на старшинство, върху моитѣ роби, които поради приемането мохамеданската религия, сѫ били освободени отъ робското си положение. А слѣдъ смъртьта на робетѣ ми, тевлиятътъ ще прѣмине въ наслѣдство върху тѣхнитѣ чада, внуци и правнуци и ще трае до тогава, до като не остане живъ никой отъ моето поколѣние. А когато моето потекло окончателно се свърши и не остане живъ никой мой потомъкъ — било отъ мѫжкия ми полъ било отъ женския ми полъ, — то въ такъвъ случай, давамъ право на мѣстния главенъ управитель (войводата, бейлербея, васията, юмеранитѣ и др.) да назначаватъ на вакантното мѣсто за мютевалия лице порядъчно, на което той се довѣрява.

Съобразно съ условията ми, които излагамъ въ тоя ми актъ (ваквиетъ-наме), надзирателството на тевлиета възлагамъ на втория си синъ Мехмедъ Челеби. Слѣдъ неговата смърть това надзирателство да прѣмине върху срѣдния ми синъ Бали Челеби, а слѣдъ смъртьта на този послѣдния надзирателството ще прѣмине на четвъртия ми синъ Искендеръ Челеби. Подиръ смъртьта на Искендеръ Челеби надзирателството ще мине на най-младия ми синъ Мустафа Челеби. Слѣдъ като се поминатъ всичкитѣ ми синове допускамъ и позволявамъ, щото надзирателството да прѣминава по наслѣдство по старшинство на внуцитѣ и прявнуцитѣ ми. Въ случай, че отъ моето племе отъ моята кръвь и плъть не остане никакво мжжко чедо, то надзирателството на вакъфа да се възложи по реда на старшинство на най-стария членъ отъ моитѣ освободени роби, които сж влѣзнали въ лоното на ислямската религия. А слѣдъ тѣхната смърть надзирателството на тоя вакъфъ желая да прѣминава по наслѣдство върху синоветѣ, внуцитѣ и прѣвнуцитѣ на моитѣ роби, които съмъ освободилъ отъ робското имъ тежко положение. Има обаче едно условие и това не желая по никой начинъ да се уничтожава то е: желая едно и сжщо лице да не бжде на тоя ми вакъфъ и мютевелия и надзиратель. Искамъ да бждатъ двѣ лица, които всѣки по отдѣлно до си върши своитѣ дѣла.

Всичкиятъ десетъкъ (ашаръ) който по закона и по обичая се слѣдва да се получава отъ земнитѣ произведения на тѣзи мои вакфирани имоти и по който десетъкъ държавното съкровище нѣма никаква намѣса, — ще принадлежи изключително на вакъфа и на тевлиета. Само узаконенитѣ даждия тъй както се узаконени върху тѣзи мои имоти и слѣдъ като се изваждатъ отъ дохода данъка за държавния фискъ, — останалата сума, която би се получила отъ десетъка на земитѣ и имота ще принадлежи изключително на вакъфа и на тевлиета, който ще управлява дѣлата на тоя вакъфъ, съгласно съ шерията и съ обичая на вакъфа.

Отъ прихода на тоя десетъкъ способниятъ имаминъ, който е длъженъ да прави петь пжти на день богоугодни молитви за спасението душитѣ на събралото се общество въ джамията и който да изпълнява религиозното служение — ще получава дневно за своята имамска служба по 17 дерхима. Хатибинътъ, който ще чете проповѣдитѣ въ джамията въ петъченъ день, ще получава на день по 4 дерхима, Хавъзътъ, който като служителъ, въ джамията, расбира добрѣ да извършва обряднитѣ условия за петтѣхъ ежедневни намази (кланянета) ще получава на день по 2 дерхима. Вратарътъ (дербаръ) който е длъженъ да отваря и затваря вратитѣ на джамията, а когато потрѣбва да помита, да почисти джамията, да пали зарань и вечерь кандилата ще получава на день по 2 дерхима. Той вратарътъ обаче трѣбза да е правовѣренъ мюсюлманинъ и да е смиреномждръ. На 5 души молли и вещи четци по мелодията на ал-корана ще имъ се плаща дневна заплата за мелодичното имъ четене сутрина, въ понедѣлникъ и четвъртъкъ, на трийсетѣ сури отъ свещенния алъ-коранъ за спасението душата на завѣщателя, за духа

на великия пророкъ Мохамеда и за благоденствието на ислямския народъ, — ще получаватъ на всѣки день 5 дерхими, като се падне по 1 дерхимъ на день за всѣки четецъ. Надзирателя ще получава на денъ по 2 дерхима. За разноски, за зейтинъ и по палението на кандилата и за тѣхното изгасване ще се изразходватъ по 2 дерхима на день. На мютевелията, освѣнъ опрѣдѣления му тевлиетъ, ще му се плаща по 17 дерхими на день. Ще се внимава добрѣ, щото тия разноски да сж достатъчни. Ако тѣ се окажатъ достатъчни и ако тѣ съотвѣтствуватъ на доходитѣ, то въ такъвъ случай управлението на вакъфа ще е добрѣ. Но, ако доходитѣ се окажатъ по малки отъ самитѣ разходи и не би стигали ресурситѣ да се покриватъ разноскитѣ,—то въ подобенъ случай отъ десетъка ще се изваждатъ допълнителни кредити и ще се намалява приходътъ, който е опрѣдѣленъ да получава мютевилията. Съ една рѣчь мютевелията въ тоя случай ще получава по малка часть отъ дохода на десятъка. Чистия приходъ, който би се получилъ отъ моитѣ завѣщани имоти, ще се раздѣлява между тевлията на 17 равни части, и споредъ тоя начинъ ще се разпрѣдѣляватъ и доходитѣ на тоя вакъфъ. Ако пъкъ доходитѣ прѣвишатъ опрѣдѣлената сума съ излишество, въ такъвъ случай прѣвишаващата сума ще се разпрѣдѣлява и раздаде, съобразно рѣшението на общината и съ съгласието на мютевелията, пропорционално между всичкитѣ служители на тоя тевлиетъ: на имамина, проповѣдника и на четцитѣ. Въ случай, че четцитѣ на джамията въ материялно отношение бждатъ по добри и по щастливи отъ имамина и хатибина, то излишъка отъ прихода ще се раздѣлява между персонала на служащитѣ въ джамията, като това разпрѣдѣление ще започне най-напрѣдъ и въ по малко количество отъ четцитѣ.

Независимо отъ това азъ завѣщавамъ на вакъфа всичкитѣ си свои кжщи, които притежавамъ въ това село, както и живущитѣ въ тѣхъ рая селяни, които работятъ земитѣ и посѣвитѣ ми. Раята, като рая на вакъфа ще се ползува съ голѣми привилегии, съ права и свобода, а сжщо тъй ще се ползуватъ отъ даване на всѣкакви правителствени данъци и налози и ще бждатъ освободени.

Наслѣдството на тевлиета на тоя вакъфъ върху кжщитѣ отъ селото ми ще прѣминава, както се каза по-горѣ, на всичкитѣ ми чада еднакво, по редъ на старшинство. А слѣдъ тѣхната смърть наслѣдството ще прѣминава на внуцитѣ, прѣвнуцитѣ ми отъ мжжки родъ. Слѣдъ тѣхната обаче смърть, и като не остане никой живъ отъ тѣхъ, наслѣдството на тевлиета ще прѣминава на моитѣ роби, които съмъ освободилъ отъ робското имъ положение. Но, ако не остане никакво мое потекло, нито отъ моята кръвь и плъть, нито отъ моитѣ роби, то въ такъвъ случай наслѣдството на мютевелията желая да се възложи на най-правоспособното лице, което би се избрало измежду народътъ ми.

Въ случай, че нѣкои отъ моитѣ мжжки чада, внуци и прѣвнуци би пожелалъ да се занимава съ земледѣлие, да обработва земитѣ и нивитѣ ми, то му позволявамъ и желая да не му се зима

отъ него никакъвъ десетъкъ и други данъци. Сжщо да не се изискватъ отъ него данъци за земитѣ, биле тѣ като налогъ за мѣстностьта, гдѣто се раждатъ земнитѣ произведѣния било за самитѣ произведѣния. Сжщо и данъка за мѣстностьта, която ще бжде посадена съ 10 овощни дървета, нѣма да му се изисква десетъкъ, когато тѣзи дървета дадатъ плодородие. Ако нѣкой отъ моитѣ роби, които съмъ ги освободилъ, обработва едно мѣсто, въ което има посадени три овощни дървета, то да не му се зима отъ него нито десетъкъ, нито данъкъ. Ако нѣкой отъ моитѣ роби, които сж освободени, би обработили повече земи и мѣста отъ колкото съмъ имъ опрѣдѣлилъ, — то, въ такъвъ случай, робътъ ми ще е дълженъ за повечето обработени отъ него мѣста да плаща десетъкъ на вакъфа по начинъ такъвъ, какъвто се получава десетъкъ и отъ другитѣ рая-селяни отъ това село.

Съ изключение на моитѣ родени чада, ако нѣкои отъ моитѣ роби-селяни, които съмъ освободилъ отъ робския имъ тежъкъ животъ, или други нѣкои би поискали да се ползуватъ съ такъва привилегия и съ права, — трѣбва съгласно моята воля, да сж заселени постоянно въ земитѣ на селото ми, да живѣятъ постоянно тамъ и да се занимаватъ съ земледѣлчески работи, т. е. да орятъ, да жънатъ и да вършатъ потрѣбнитѣ работи по земледѣлието. А ако нѣкои отъ тѣхъ напустнатъ безъ врѣме земледѣлческитѣ работи и земи, и би се заловили за други нѣкои занятия, или би заминали за чужбина по други нѣкои мѣста; и ако отпослѣ такивато рая-селяни би се завърнали повторно въ селото ми и би поискали да се занимаватъ пакъ съ земледѣлие, — то въ подобенъ случай такивато мои роби ще се лишаватъ отъ всѣкакви привилегии и ще имъ се взима отъ тѣхъ пъленъ десетъкъ отъ всичкитѣ имъ произведения на земитѣ, които тѣ ще обработватъ. При това тѣ ще се приравняватъ на еднаква почва съ другитѣ рая-селяни, които живѣятъ въ селото, но които не сж привилигировани и които не се считатъ вече за мои роби-чада, що съмъ ги освободилъ.

Моитѣ синове, внуци и прѣвнуци могатъ да притежаватъ лозя на дължъ и ширина отъ 10 постава мѣсто (джерибъ). А раята ми робе ще могатъ да владѣятъ лозя само по три постава. Отъ произведенията на тѣзи лозя, както и отъ земята, върху която тѣ сж били посадени, не трѣбва да имъ се взима никакъвъ десетъкъ и данъкъ. Но ако тѣ би посадили повече земя, отъ колкото съмъ опрѣдѣлилъ за лозя, то мютевелията на вакъфа ще има право да имъ изисква за повечето мѣсто и законния десетъкъ.

Настоящиятъ ми актъ за завѣщание (ваквиетъ-нааме) е дѣйствителенъ, окончателенъ, законенъ и безвъзвратенъ, защото е извършенъ съгласно съ духа отъ постановленията на шерията и на канона. Тевлиетътъ ми отъ тоя вакъфъ ще може свободно да прѣминава въ наслѣдство по права линия отъ мжжкия полъ, по реда на старшинство на моитѣ чада внуци и правнуци

Имотитѣ и десятъка, които съмъ вакфиралъ за въ полза на вакъфа и които имоти по-горѣ сж обозначени име по име, — ще

бждатъ чиста собственость на вакъфа. Тѣ не могатъ нито да се продаватъ нито да се харизватъ, нито да се залагатъ на нѣкого. Съ една рѣчь тѣзи имоти не могатъ по никой начинъ за напрѣдъ да ставатъ частна собственость на нѣкого. Тоя ми завѣщателенъ свещенъ актъ – ваквиетъ нааме, ще има валидность и сила на законъ до тогава, до когато сжществува шерията въ нашето отечество и до когато Богъ крѣпи вселенната, въ вѣки вѣковъ.

Тоя актъ се състави и направи днесъ на първия день отъ мѣсецъ шабанъ 801 година отъ егира (8 априлъ 1399 год. отъ Рождество Христово).

Настоящиятъ актъ е съставенъ отъ менъ въ качеството ми на казаскеръ и на делегиранъ сждия за да изслушамъ изповѣдьта на завѣщателя и да го съставя по редътъ, изискванъ отъ шерията.

Азъ Муса бенъ Химедъ законенъ сждия „казаскеръ“ по рѣшаването на всички дѣла споредъ шерията.

---

1. Бѣлѣжка: Настоящиятъ актъ за завѣщание (ваквиетъ-нааме) е въ сила и не би могълъ никога да се обезсилва, ако за това не би се появили нѣкои законни причини.

(подп.) Ахмедъ, бенъ Али, мюфтия на нахията Гьопса (Стрѣмска околия).

2 Вѣлѣжка: Като прѣгледахъ тоя свещенъ актъ въ него не намѣрихъ никакви грѣшки и недостатъци.

Понеже тоя актъ по форма и по съдържание отговаря напълно на духа и на постановленията на шерията, — то го одобрявамъ и освидѣтелствувамъ подписавшитѣ се въ него по прѣди свидѣтели мюсюлмани, които лично познавамъ.

(подп) Ахмедъ бенъ шейхъ Мехмедъ, кадия въ сждилището на гр. Коня (Мала-Азия).

3. Забѣлѣжка. Настоящия прѣписъ като сравнихъ съ оригинала му, не намѣрихъ никакви погрѣшки и за това удостовѣрявамъ.

(подп.) Яхи бенъ Али, кадия на сждилището „Махмудъ-паша“ въ гр. Константиние.

Забѣлѣжка. Самия арабски документъ се намира въ прѣписка № 3 по дѣлото на Карловскиятъ тевлиетъ, която прѣписка се съхранява въ Министерството на Финансиитѣ и е прибавена къмъ дѣло № 24. (Отъ прѣводача).

Този документъ между другото ни донася твърдѣ важно извѣстие, че прѣзъ Баязитово врѣме имало е вече българи въ с. Сушица (Карлово), които сж приели мухамеданството и сж били освободени отъ робското си състояние.

Вакъфа на гаази Исмаилъ Исвендияръ бей.

Актъ за посвѣщение на вакъфа отъ Гаази Исмаилъ Исвендияръ бей, или съ друго име „Искендеръ паша-вакъфи“, лежащъ въ се-

лата Чирчикьой, Илиджа (Баня) Айтоска околия; Ново село или Арнауткюй, Чирпанска околия, землищата на Пиргосъ и Хамзакьой.

Извлечение.

Отъ съдържанието на тоя актъ се вижда слѣдното: селото Банистакьой (може би да е село Баница), лежи въ нахията Енидже Чирпанъ, която е подвѣдомствена на Енидже Загра, въ Румелия. Селото Бѣлица, или съ друго име нарѣчена Черчи-кьой, лежи въ Айтоската кааза.

Десетъкътъ и другитѣ налози, нарѣчени *„ресуми“* отъ това село, сѫ завѣщани на вакъфа специално за подържане извѣстни джамии и други богоугодни заведения. Посвѣщението е станало съ истинско, дѣйствително и окончателно завѣщание, което е отъ родътъ на така нарѣчения лязимей вакъфи, сахихъ, векати-юлъ вакъфа. Тоя родъ завѣщание, което е трайно и безвъзвратно не може по никой начинъ нито да се унищожава, нито да се видоизмѣнява, нито да се фалшифицира съдържанието му било отъ султанитѣ, било отъ великитѣ везири, отъ мирмиранитѣ, отъ пашаларитѣ, отъ кадиитѣ и отъ други високи сѣновници, които и да сѫ биле тѣ и съ каквато власть и да сѫ били облѣчени.

Вакфието ще трае вѣчно и ще има сила до тогава, до когато на страната сѫ въ законна сила постановленията на свещениятъ шериятъ (шери-шерифенъ хукми дюрдукче, ижбуваквиетъ — нааменънъ ифавенджда олу аджактъръ).

На мютивелията (управителя) на тоя вакъфъ се налага тежката обязаность да внимава добрѣ и да се грижи отъ сърдце и душа за имотитѣ на тои вакъфъ; за джамиитѣ, имаретитѣ, завиетата и тюрбетата отъ тоя вакъфъ.

На хатибитѣ въ тѣзи месчети, въ които ще служатъ, ще имъ се плаща на всѣки единъ, дневно по *три монети нарѣчени дерхими.* (Думата „дерхимъ“ е арапска монета отъ чисто сребро; тя тежи единъ драмъ сребро и е струвала тогава по една жълтица, нарѣчена *„ялдазли алтънъ“*).

При това на хатибитѣ се плаща допълнителна такса по три дерхими на день, когато изпълняватъ и свещенитѣ молитви въ джамиитѣ по петь пѫти на день за намасъ (кланяне).

На четъцътъ (псалтъ), който ще служи като помощникъ на имамина, ще му се плащатъ дневно по единъ дерхимъ и въ отсѫтствието на имамина той ще го прѣдставлява.

На имамина въ селото Чакалли, ще му се изплаща дневно за неговата имамска служба по три дерхими. На муезимина, който е обязанъ петь пѫти на день съ гласъ да повиква отъ минарето правовѣрнитѣ мюсюлмани на молитва, ще му се изплаща на день по два дерхима.

На Шейхътъ (стареята) на завието ще му се изплащатъ дневно по 4 дерхими, а на кятипина, който ще завежда дѣлата, ще му се изплаща по половина дерхимъ на день.

На икономa на вакъфа (векили харчъ) ще му се плаща на день по 2 дерхима.

На бирницитѣ, нарѣчени „джабии“, който сж натоварени да събиратъ приходитѣ на тоя вакъфъ, ще имъ се изплаща дневно на всички по 6 дерхими.

На слугитѣ по постиланието и нареждането постелкитѣ и рогозкитѣ въ джамиитѣ, тюрбетата и завиетата, ще имъ се изплаща на денъ на всѣкиго по половина дерхимъ.

За хлѣбътъ на постоянни бѣдни хора, точно опрѣдѣлени, които ще се хранятъ всѣки день въ имарета, ще имъ се отпуска дневно по 20 дерхими. За месо ще се изразходва на день по 10 дерхими. За соль, за орисъ, за зеленчуци и за други потрѣби, както и за заплата на хатиба ще се изразходватъ на день по 10 дерхими. Съ една рѣчь, за обща храна на бѣдни посѣтители, на поклоници, на гости, на скитници— дервиши, а така сжщо и за фуража и ечмика на тѣхнитѣ коне ще се отпуща всѣки день общо по 800 дерхими. Независимо отъ това на мютевелията се разрѣшава и той ще има право, вънъ отъ тѣзи опрѣдѣлени разходи, да изразходва и други суми, които би станали нужда, макаръ че тѣзи суми и да прѣвишаватъ повече отъ доходнитѣ имущества на вакъфа Мютивелията е дължень да се труди за подобрѣнието на самия вакъфъ, на джамиитѣ, на имарета, на завиета и на всички други вакъфски имоти.

Десетъкътъ отъ произведенията на тѣзи села ще се взима съгласно съ шерията на 10 едно (ашаръ шерие). Но когато мютивелията види за нуждно, че тоя десятъкъ не покрива разноскитѣ на вакъфа, може по рѣшението на мѣстния сждия и съ единодушното съгласие на съвѣта (джимати вакфъсъ) да взима десетъкъ и на 9 едно.

Като пълномощникъ на мютевелията и като неговъ помощникъ се опрѣдѣлява присжтствующиятъ прѣдъ съвѣта на шерията Лютфи бенъ Хасанъ. Това опълномощаване става по изричното желание на самия завѣщатель въ присжтствието на долуозначенитѣ свидѣтели Ахмедъ бенъ Абдуллахъ-кятипъ въ сжда и Махмудъ бенъ Абдуллахъ частно лице. Тия свидѣтели съ показанията си, които дадоха по шерията, се удостовѣрили че тѣ дѣйствително сж били свидѣтели и че потвърждаватъ даденото пълномощно. Това пълномощно се одобри и отъ прѣдставителя на вакъфа Мехмедъ бенъ Абди.

Прѣписътъ е завѣренъ отъ директора на старата архива (куюдатъ) съ дата 7 юли 1909 г. подъ № 1751, като се положи и официялния печатъ на дирекцията.

Едно извлѣчение извадено отъ прѣписъ отъ старата императорска архива по горѣозначения вакъфъ. Това извлѣчение, ако и да нѣма дата, но по свързката, която той има съ горѣозначенитѣ имоти се твърди, че датата на това извлѣчение е била сжщата онази 907 г. отъ егира (1502). Въ това извлѣчение се вижда, че живущитѣ въ тѣзи вакъфски села рая сж били християни подъ название рая— хаймани („хайманитѣ сж били християни и сж живѣли по прѣди въ Мала-Азия, а по сетнѣ нѣкои отъ тѣхъ сж биле прѣселени въ

Румелия. Това се твърди отъ историята на Ходжа Саадедина" Тачулъ Теварихъ").

Ето налозитѣ, които раята хаймани е плащала на мютевелията отъ тоя вакъфъ, а отъ страна на мютевелията тѣ сж били изплащани на спахията отъ селото Караджа-Юнусъ, нахия Русокастро. Тѣзи налози е притежавалъ покойния Искендеръ паша, но той отсетнѣ ги вакфиралъ на вакъфа и управлението на вакъфа е събирало слѣднитѣ данъци:

1. Селото Ново-село, или съ друго име Арнаутъ-кариеси, лежи подъ вѣдомството на нахията Айтосъ, подъ санджака Силистра. Границитѣ на това село се намиратъ подъ вѣдомството и въ територията на селото именуемо *Илджа-Черчи.*

Раята отъ това село е била привилигирована и се считала като рая на вакъфа. Тѣ сж обработвали вакъфски земи и сж изплащали слѣднитѣ берии:

1. Данъкъ нарѣченъ ресуми испенчъ. Тоя данъкъ е служилъ за откупъ на малолѣтни мжжки християнски дѣца на възрасть отъ 6—12 год. за да не се вематъ войници въ кадритѣ на еничерскитѣ орди. Откупътъ на тоя данъкъ възлизалъ годишно на сума 975 акчета.

2. Въ това село Ново-село сж живѣяли 12 домакинства рая и се плащали за право на живѣние въ вакъфски имоти годишно по 4 акчета—всичко 48 акчета.

3. Селото е плащало още 700 кутли (крини) жито пченица (хънта—богдай) на сума 2700 акчета.

4. 300 кутли, или крини ечмикъ (шайрь) по 5 акчета крината—1500 акчета.

5. 170 кутли ръжъ (чавдаръ) по 4 акчета 680 акчета.

6. 100 кутли овесъ (юлавъ) по 4 актета—400 акчета.

7. 50 крини резяне (анасонъ) по 4 акчета—300 акчета.

8. 10 кутли леща, бакла, бизелъ и др.—36 акчета.

9. За 50 кошари пчели съ медъ се плаща по 1 акче за всѣки кошеръ—50 акчета.

10. Данъкъ за право на свадбенство или невѣстинство нарѣченъ ресуми — арусъ—60 акчета годишно.

11. Отсѣченъ десетъкъ за бостанитѣ (мактуа-бустанъ) — 30 акчета.

12. Десетъкъ за овощия (ашари-майбаактуа) плащало се 10 акчета.

13. Данъкъ за тютюнъ и за слама годишно—100 акчета.

14. Данъкъ за суровъ памукъ и за шушулки съ памукъ—102 акчета.

15. Данъка за бъчви и за обржчи, нарѣченъ „Ресуми фучи ве обрача" годишно 140 акчета.

16. Данъкъ за сѣно и ленъ, нарѣченъ ресуми вехияхъ векеневиръ — годишно 30 акчета.

17. Данъкъ за кошери за овци и за зимовища, нарѣчени реуми агнамъ ве агълъ ве кашлакъ—годишно 300 акчеча.

18. Данъци отъ разни берии, като: ресуми юва (безстопанство) ресуми качкунъ (дезерторство), ресуми бейтулмалъ (фискално), ресуми малигаибъ (за изгубеиъ имотъ) и ресуми малимевкутъ (за ископано богатство) — годишно ще се изплаща 500 акчета.

19. Данъкъ за право на кърсардарство (покровителствуване) нарѣченъ ресуми *„дешибанъ“* — годишно по 300 акчета.

20. Данъкъ за овцетѣ, които се притежаватъ отъ раята селени и които сж на брой 600 брави. Ще се взима по 1 акче—годишно — 600 акчета.

21. Данъкъ за право на кадията наречен (ниябетъ хаки), а тъй сжщо и данъкъ по углавни дѣла, нарѣченъ „ресуми джумъ веджинаетъ“ — годишно за двата данъка се плаща 1456 акчета.

И така общия сборъ на данъцитѣ, бериитѣ и десетъка, които плащатъ раята отъ селото Ново-село възлиза на сума 10142 акчета.

Селото Баня нарѣчено Илджа-Кариеси, Айтоско, е плащало горѣозначенитѣ данъци и годишната сума се възкачвала на 3828 акчета.

Селото Чирчи-илджа, въ което сж живѣли рая християни е изплащало горнитѣ берии и общата сума на дохода е възлизала на 11970 акчета.

А селото Мезрата, нарѣчена Хамза-кьой, въ което е живѣла пакъ рая, е изплащало годишно и въ горнитѣ берии сумата отъ 892 акчета.

Настоящия прѣписъ е извлѣченъ отъ старата правителствена архива отъ партидата на Искендеръ паша, който е завѣщалъ на вакъфа тѣзи свои права и имущества.

Завѣщанието е станало прѣзъ царуването на Султанъ Баязидъ ханъ II.

Тоя прѣписъ е завѣренъ на 15 юли 1909 год. подъ № 992 отъ Министерството на Външнитѣ Дѣла въ Турция.

К. Стояновъ (Вълкановъ).

Политическитѣ комбинации прѣзъ XIX вѣкъ за смѣтка на българитѣ.

Слѣдъ прѣзимането на Цариградъ отъ турцитѣ страхътъ каралъ европейцитѣ да образуватъ коалиции за защита противъ тѣхъ, а заедно съ това съставлявали се и планове за съвършеното имъ изгнание отъ Европа. Често пѫти заинтересуванитѣ държави прибѣгвали до балканскитѣ народи за съдѣйствие противъ общия врагъ и участието на послѣднитѣ въ тия войни, както и комбинациитѣ върху тѣхната участь още не сѫ изслѣдвани, както трѣбва. Отъ врѣмето на Петра Велики Русия се стрѣмила да унищожи турската сила, но и тя нѣмала ясно опрѣдѣленъ планъ, кого да постави наслѣдникъ върху развалинитѣ ѝ. До като прѣзъ петгодишната война (1735—1739) Остерманъ се установилъ на проекта за дѣлежа на Турция съ цѣль да се създаде серия отъ „индепендетныя удѣльныя княженія“ подъ руско покровителство, Екатерина II спрѣла, както е извѣстно на „гръцкия проектъ“ за възстановление на византийската империя [1]).

Французката революция, като наруши сѫществуващитѣ граници, засѣгна и владѣнията на Турция. Походътъ въ Египетъ се рисувалъ въ въображението на Наполеона пъленъ съ слава, защото той очаквалъ отъ Изтокъ да му блѣсне звѣздата, и не даромъ единъ отъ новитѣ историци прѣдполага, че ключа на Наполеоновитѣ дѣйствия се намира въ източната му политика [2]). Дѣйствително, никога по-прѣди не изпадала Турция въ такова критическо положение, като въ днитѣ на Наполеоновото всесилие. Още въ 1805 год. Талейранъ прѣдлагалъ на Наполеона да възнагради Австрия за изгубенитѣ ѝ провинции на западъ и югъ съ Бесарабия, Влашко, Молдова и часть отъ България отъ вливането на Серетъ въ Дунава до Мангалия на Черно море, за да се отвори пропасть между нея и Русия[3]). Съ свой проектъ за дѣлежа на Турция излѣзълъ и пруския министъръ, Харденбергъ, но Наполеонъ се отнесълъ сурово къмъ самия

[1]) А. Кочубинскій. Графъ Андрей Ивановичъ Остерманъ и раздѣлъ Турціи, 217—218; 235,

[2]) E. Driault, La Politique orientale de Napoléon, 377, 400.

[3]) Revue historique, 1889. janvier, 66.

авторъ на тоя проектъ[1]). Той ималъ нужда отъ Александра I, и въ Тилзитъ въ интимна бесѣда двамата разпоредители съ сждбата на Европа се уговорили по принципъ за турското наслѣдство.

На основание на Тилзитския договоръ Александъръ I трѣбвало да извади рускитѣ войски отъ Дунавскитѣ княжества. Но на основание устното съглашение между него и Наполеона това очистване могло да бжде отсрочено на неопрѣдѣлено врѣме. При това, въ тайната конвенция двѣтѣ страни се задължавали да освободятъ отъ турското иго всички провинции въ Европейска Турция, съ изключение на Цариградъ и Румелия.

Но Наполеонъ не мислилъ за добросъвѣстното изпълнение на взетитѣ задължения. Руския посланникъ въ Парижъ, графъ Толстой, запиталъ Наполеона, защо не се съгласява за присъединението на Молдова и Влашко къмъ Русия. Наполеонъ отговорилъ, че не желае разчленението на Турция по слѣднитѣ причини: 1) защото англичанитѣ нѣма да го оставятъ да завладѣе Критъ и Морея и 2) защото съ завзимането на Дунавскитѣ княжества Русия ще упражнява всесилно влияние върху българитѣ сърбитѣ и черногорцитѣ, а пъкъ той трѣбва да се бои отъ изпълнението на единъ толкова грандиозенъ планъ.

Въ края на февруари 1808 г. въ писмото си до Александра Наполеонъ самъ подигналъ въпроса за дѣлежа на Турция. Ентусиязмътъ на Александра е билъ голѣмъ, и той далъ заповѣдь на графъ Румянцева да се изучатъ подигнатитѣ въпроси въ Наполеоновото писмо. Румянцевъ написалъ за тази цѣль особенъ мемоаръ подъ заглавие „Vues générales sur la Turquie."

Мемоарътъ почналъ съ припомнюване, че Наполеонъ е посочилъ необходимостьта отъ дѣлежа на турскитѣ провинции. Въ Тилзитъ било уговорено изгнанието на самитѣ турци въ Азия, като имъ се остави въ Европа само Цариградъ и Румелия. Франция трѣбвало да получи Албания, Морея и Критъ, а Русия Бесарабия, Молдова и Влашко.

Но понеже Наполеонъ искалъ сега по-пълно разчленение на Турция, Русия се възползувала отъ настроението му, за да иска за себе си още България и Цариградъ съ околностьта му. Въ замѣна на това тя се отказвала отъ прѣдишното си намѣрение да иска въздигането на Сърбия въ кралство съ единъ по-далеченъ роднина на Хабсбургитѣ на прѣстола ѝ и се съгласявала сега на пълното ѝ присъединение къмъ Австрия заедно съ голѣма часть отъ Македония. Западната часть на тази область съ Солунъ се прѣдоставяла на Франция.

Франц. посланикъ Коленкуръ доказвалъ, че ако Русия добие Дунавскитѣ Княжества и България, то тя получава лъвската часть, та нѣма защо да прѣдявява искане за Цариградъ и Дарданелитѣ. Когато Румянцовъ се убѣдилъ, че Коленкуръ нѣма намѣрение да се откаже отъ Дарданелитѣ, въ замѣна на това той поискалъ и Сър-

[1]) Driault, 201.

бия за Русия. „По такъвъ начинъ“, възразилъ Коленкуръ, „вие се гуждате въ нашия джобъ, като казвате, че не желаете да ни имате въ вашия“ [1]).

Вваимното недовѣрие между Александра и Наполеона турило край на тѣзи прѣговори. Сждбата повърна Франция въ дореволюционнитѣ ѝ прѣдѣли, а Русия, която често прѣустроявала картата не само за себе си, но и за Австрия, усилила още повече въ своята политика тази традиция, която се указа тъй фатална за южнитѣ славяни.

Гръцкото възстание докара нова пертурбация въ руско-турскитѣ отношения. Избухналата война поради това се свърши съ Одринския миръ. Както показва единъ неотдавнашенъ документъ отъ архивата на покойния графъ Игнатиевъ (Периодическо Списание. 1908, кн. 5—6) рускитѣ министри разисквали въпроса за удобствата и неудобствата отъ съсѣдството на Турция и Русия. Тѣ намирали тогава сжществуването на първата повече полезно, нежели врѣдно. Но, ако би, въ силата на непрѣдвидени обстоятелства, Турция рухне отъ само себе, на развалинитѣ ѝ трѣбва да се основатъ отдѣлни колко-годѣ независими държави. Още графъ Каподистрия е прѣдставилъ единъ планъ да се образуватъ отъ владѣнията на Турция слѣднитѣ петь области: 1) Дакия, която да обема Молдова и Влашко; 2) Сърбия, къмъ която да се присъединятъ Босна и България; 3) Македония, подъ която да влѣзе съ сжщото име и тогавашна Румелия; 4) Епиръ съ цѣла Албания и 5) Гърция съ граница отъ рѣка Пеней до градъ Арта заедно съ островитѣ на Архипелага. Най-послѣ Цариградъ да стане свободенъ градъ.

Тоя планъ има много явни прѣимущества въ сравнение съ прѣдишнитѣ нескончаеми комбинации на Наполеона и Александра. Освѣнъ че съглеждаме отказъ отъ страна на Русия да задържи за себе си нѣкои отъ окупиранитѣ провинции, но още виждаме да изпъква доста явно принципа на народноститѣ. Молдова и Влашко „по всичката справедливость се сливали въ единъ народъ и една държава“, както се говори въ записката; славянскитѣ племена „благоразумно се отдѣляли“ отъ гърцитѣ и ромжнитѣ. Едно само остава непонятно: защо и България е присъединена къмъ Сърбия на равни права съ Босна?

Ако земемъ прѣдъ видъ, че Каподистрия билъ гъркъ и че гърцитѣ много по-късно считали Тракия и Македония свои области, а Мизия съединявали съ Сърбия [2]), тогава можемъ да приемемъ, че гръцкия патриотизъмъ на Каподистрия не ще да е билъ чуждъ на спомената комбинация.

Слѣдъ сключването на мира не се минало много врѣме, и Турция се намѣрила прѣдъ нова криза поради възстанието на египетския хедивъ. Русия ѝ се притекла на помощь и заключила съ нея

---

[1]) Ф. Мартенсъ, Собраніе трактатовъ и конвенцій . . . . . Т. XIV. 14, 21—22, 30, 44—49 51.

[2]) Le prince J. G. Pitzipios. La Question d'Orient en 1860.

договора въ Ункияръ-скелеси (27 май 1833 г.). Отъ тогава въ Петербургъ считали възможно да турятъ край на колебанията на султана и да насочатъ реформаторската му работа съгласно съ своитѣ политически интереси. Императоръ Николай не безъ извѣстно увлѣчение се отнасялъ къмъ тази програма и даже считалъ възможно приемането християнската вѣра отъ султанъ Махмуда, изповѣдвана отъ милиони негови поданици. Той бесѣдвалъ по тоя въпросъ съ пристигналия въ Петербургъ подиръ войната турски посланикъ, Халилъ паша [1]).

Но въпрѣки своето желание да види султана покръстенъ, за участьта на Турция Николай не единъ пѫть е влизалъ въ интименъ разговоръ и съ австрийскитѣ прѣдставители въ Петербургъ. Така, въ 1833 г. той увѣрявалъ графа Фикелмона, че Русия се отказала отъ цѣлта, която ѝ поставила Екатерина II. По-нататъкъ той прибавилъ, че ако Турция се разруши отъ само себе, защо да не се възстанови гръцката империя? „Началото на гръцката държава е положено. Азъ не зная краля Отона; не зная дали е по силитѣ му такова бѫлеще. Но, отъ своя страна, нищо по-добро не зная да направя.“ При свиждането между Николая и австрийския императоръ въ Мюнхенгрецъ прѣзъ юли 1833 г. била заключена и особена тайна конвенция, която имала по мнѣнието на съврѣменицитѣ, за цѣль разчленението на Турция. Метернихъ заявилъ, че въ случай на падането на Турция допуска възможность да изникне на мѣстото ѝ нѣкоя могѫща държава, способна да заплашва Русия и Астрия. Послѣдната би прѣдпочела основанието на независими държави: Молдова, Влашко, Сърбия, Босна, България и Албания, отъ които християнскитѣ да се управляватъ отъ князове, а мухамеданскитѣ отъ ханове [2]). Този прѣкрасенъ планъ за балканскитѣ народи произлизалъ отъ страхъ, да не би да се образува голѣма държава на югъ, която да тяготѣе къмъ Русия, и затова не могълъ да бѫде дълговѣченъ: откажела ли се Русия да сезира Австрия съ падането на Турция, отказвала се и Австрия да напомнюва за своя планъ.

Прѣзъ 1843 г. Александъръ Екзархъ, като се съвѣтвалъ съ нѣколко високи политически мѫже въ Франция, а особено съ Бланки, комуто служилъ за драгоманинъ при пѫтуването му прѣзъ България въ 1841 г., издалъ на три езика, френски, български и гръцки, мемоаръ и го прѣдставилъ на В. Порта и 5-тѣ тогавашни велики сили, Съ това за пръвъ пѫть прѣзъ 19 в. отъ българска страна се давало поводъ на великитѣ сили да почнатъ своитѣ политически комбинации за смѣтка на българитѣ. Втория членъ на мемоара гласи че българитѣ, ако и подчинени на турцитѣ чрѣзъ завоевание, приематъ отоманското владичество за свършенъ фактъ. Но въ третия членъ се прибавя, че тѣ желаятъ да си възвърнатъ свободата, като си останатъ прилѣпени къмъ турската империя („Марица“ № 50

---

[1]) А. М. Заіончковскій. Восточная война 1853—56 г., 261 стр.

[2]) Мартенсъ, ор. с. IV томъ 443—444 стр.

отъ 19 януари 1879 г.). Съ тоя членъ (3-й) Ал. Екзархъ е изпрѣварилъ мемоара на българскитѣ патриоти отъ 1867 г.

Между това, и франц. периодически печатъ заговорилъ за българитѣ. Професоръ̀тъ по славянскитѣ литератури, Робертъ Киприанъ, обнародвалъ прѣзъ 1842—1843 редъ статии, които много зарадвали тогавашнитѣ български патриоти.[1]) Въ тѣхъ той сравнява българитѣ съ ирландцитѣ поради двойното иго на еднитѣ и другитѣ. Цѣрътъ на злото и той намира въ основната мисъль на Ал. Екзарха, само че я разширява: трѣбва и българитѣ, въ съединение съ сърбитѣ, да станатъ, ако не федеративенъ, то поне васаленъ елементъ на турската империя; иначе, нѣма да видимъ рѣшенъ източния въпросъ.

За по-добрѣ да могатъ да се осѫществятъ тѣзи реформи, Ал. Екзархъ рѣшилъ да пѫтува по Европа: отъ Парижъ заминалъ за Лондонъ прѣзъ 1846 г. Въ Англия прѣзъ сѫщата година станалъ министъръ Палмерстонъ. Той симпатизиралъ на гръцкото възстание, но слѣдъ 1830 г. въ външната политика рѣшително защищавалъ цѣлостьта на Турция. Въ отношенията си къмъ европейскитѣ правителства лордъ Палмерстонъ обладавалъ особена привилегия на грубость. Така, прѣдъ руския прѣдставитель въ Лондонъ, Поцо-ди-Борго, зелъ да обвинява Русия въ коварни замисли къмъ съсѣднитѣ държави и не се подвоумилъ да изкаже симпатиитѣ си къмъ черкезитѣ. Английски посланикъ въ Цариградъ билъ любимеца на Палмерстона Страдтфордъ Канингъ, нарѣченъ отпослѣ Редклифъ, който по грубость спрямо другитѣ не отстѫпвалъ на своя покровитель. Интереса на Англия, ето какво е занимавало тия двама мѫже. Турция се виждала на Палмерстона могѫща прѣграда противъ Русия, затова той придавалъ значение на реформитѣ на Махмуда II. Ал. Екзархъ получилъ прѣпоръ̀чителни писма до английскитѣ консули въ Букурещъ и Бѣлградъ, както и до Стратфорда Редклифа въ Цариградъ, и съ това се свършила работата му въ Лондонъ. Отъ тука той заминалъ за Русия, дѣто намѣрилъ по-добра почва за българскитѣ аспирации.

Още въ 1829 г. Венелинъ осѫдилъ въ своята история руската политика, че се занимавала само съ гърцитѣ и забравяла родственитѣ българи. Въ войната отъ 1828 29 г. участвувалъ и единъ руски офицеръ, който отпослѣ станалъ теоретикъ на славянофилското учение: поетътъ и мислителтъ Хомяковъ. Нѣкои отъ стихотворенията му сѫ писани въ България („Сонъ“ 1828; „Прощаніе съ Адріанополемъ“, 1829). Въ 1832 г. той издалъ стихотворението „Орелъ“, което се е счело за манифестъ на паславизма. Въ 1835 г. споредъ новия университетски уставъ прѣдвиждали се катедри по славянскитѣ езици и литератури. Слѣдъ нѣколко години (1842 г.) една отъ тѣзи катедри (харковската) е заемалъ Срезневски, който подслаждалъ лекциитѣ си съ стихове отъ поемата на Колара.

---

[1]) Гл. Библиотека „Д-ръ Ив. Селимински“, кн. III, писмо VII. Тѣзи статии сѫ сѫщитѣ, събрани отпослѣ въ съчинението на *R. Cyprien „Les Slaves de la Turquie“*. Има и нѣмски прѣводъ.

Другия прочутъ славистъ, Григоровичъ, извършилъ своето задгранично пѫтешествие прѣзъ 1844—45 г. и справедливо го нарѣкълъ „солдатски походъ“ поради голѣмитѣ мѫчнотии, които срѣщналъ. Но за това пъкъ и наградата му била безподобна. Той намѣрилъ паметници въ Атонъ, Македония и Рила, съ които се положило начало на откритията, които разяснили отпослѣ първостепеното значение на България за славянската писменость. Прочетения му рефератъ въ Прага докаралъ въ възторгъ Шафарика и произвелъ прѣвратъ въ неговитѣ кабинетни занятия. Но не е само тази единствената заслуга на Григоровича: той видѣлъ въ всичката голота високомѣрието и лукавството на гърцитѣ, които спъвали просвѣщението между българитѣ, и се проникналъ отъ уважение къмъ тоя незаслужено забравенъ народъ. Само роднитѣ пастири, споредъ него, могли да разбиратъ нуждитѣ му и да съдѣйствуватъ на неговия напрѣдъкъ. До негово врѣме ни единъ отъ рускитѣ слависти не поглеждалъ въ „Балканскія дебри и лѣса“, за които говорилъ Хомяковъ въ своя „Орелъ“. Тогавашнитѣ образовани българи много добрѣ разбирали важностьта на неговитѣ открития[1]).

Въ 1846 г. Костомаровъ основалъ дружество „Св. Кирилъ и Методий“, което си задало за цѣль обединението на славянитѣ върху федеративна основа.

Ето отъ какви славянски задачи се вълнувало образованото руско общество, когато пристигналъ тамъ Ал. Екзархъ. Но руското правителство и особено императоръ Николай се отнасяли подозрително къмъ славянофилското учение. Въ замѣна на това, Николай не забравялъ религиознитѣ връзки, които го съединявали съ балканскитѣ народи. До навечерието на Кримската война за лозунгъ на външната му политика къмъ тия народи служили прощалнитѣ му думи, които той казалъ на турския пратеникъ въ 1830 г.: „Кажете отъ мене на вашия повелитель, че той всѣкога може да разчита на моята помощь, ако му бѫде угодно да помни, че часть отъ поданицитѣ му сѫ християни, и азъ съмъ покровитель на православната църква“.[2])

Ал. Екзархъ е билъ приетъ благосклонно отъ графъ Неселроде, тогавашния министъръ на външнитѣ работи въ Русия. По съвѣта на послѣдния той подалъ мемоаръ на царь Николая. Въ този документъ той искалъ руска подкрѣпа за народна иерархия, назначение на руски консули, които да знаятъ езика и нравитѣ на мѣстното население, и парично пособие за българскитѣ църкви и училища. Царь Николай заповѣдалъ да се направи всичко, за което се говорило въ мемоара. Но отъ тритѣ искания въ него руското правителство можеше да удовлетвори по своята добра воля само двѣтѣ послѣдни. Колкото за народна иерархия, тя не е влизала въ неговата непосрѣдствена компетентность. Обаче, и по тоя въпросъ българитѣ

---

[1]) Библ. „Д-ръ Ив. Селимински“, кн. III, писмо XIII.

[2]) Н Епанчинъ. Очеркъ похода въ 1829 г. въ Евр. Турціи. Часть I (епиграфъ).

гледали да си усигорятъ подкрѣпата на Русия. Така, прѣзъ сѫщата година при пѫтуването на султанъ Меджида прѣзъ България тѣ му подали прошение за народни владици и копие отъ него вржчили на генералъ Грамберъ, пратенъ отъ Николая, за да поздрави султана.[1]) Отъ Петербургъ Ал. Екзархъ отишълъ въ Москва, дѣто се срѣщналъ съ митрополитъ Филарета и съ славянофилитѣ Погодина и Шевирева. Слѣдъ като се настанилъ въ Цариградъ, Ал. Екзархъ дълги години получавалъ пари отъ руското посолство въ тоя градъ за религиозно-просвѣтителнитѣ нужди на българитѣ[2]).

Скоро настѫпила 1848 г. и извадила на явѣ всичкото противорѣчие на руската политика къмъ Западъ и Изтокъ. Руското правителство било прѣдадено на установения редъ отъ Виенския конгресъ, неприятель на народноститѣ и винаги готово да се присъедини къмъ репресивнитѣ мѣрки. Сѫщото правителство по отношение къмъ Турция още въ 1839 г. искало отъ морскитѣ държави (Англия и Франция) да се откажатъ отъ мисъльта за неприкосновеностьта на всички владѣния на султана.

Прѣзъ 1852 г. Николай изработилъ друга комбинация, споредъ която не считалъ възможно възстановлението на византийската империя. „Най-състоятелна отъ всички несъстоятелни комбинации“ той намиралъ присъединението къмъ Русия на Молдава, Влашко и часть отъ България до Костендже, обявяване независими останалата България и Сърбия, прѣдаване крайбрѣжията на Адриатическо и Егейско море на Австрия, Египетъ, Кипъръ и Родосъ — на Англия, Критъ — на Франция и островитѣ на Архипелага — на Гърция. Цариградъ би могълъ да остане свободенъ градъ, при което се прѣдполагало на Босфора да има руски гарнизонъ, а на Дарданелитѣ — австрийски.[3])

Министерската криза въ Англия въ края на 1852 г. дала поводъ на Николая да заговори въ началото на 1853 г. откровено съ английския посланикъ въ Петербургъ за участьта на Турция. „Княжествата, казалъ той, сѫ фактически независима държава подъ мое покровителство; това положение може да продължава. Сърбия би могла да получи подобна форма на управление; България сѫщо; нѣма основание, до колкото зная, което да прѣчи, за да стане тази страна независима държава“. По-нататъкъ Египетъ и Критъ ги прѣдоставялъ на Англия.[4])

Английското правителство изтръпнало, когато чуло, че Николай нарѣкълъ въ конфиденциялния разговоръ Турция „боленъ човѣкъ“. Обаче, неговия цариградски посланикъ не билъ на по-добро мнѣние за нея. На единъ банкетъ, който му билъ даденъ въ 1852 г. отъ неговитѣ сънародници въ Цариградъ, по случай заминаването му въ

---

[1]) Библиотека „Д-ръ Ив. Селимински, кн. I.

[2]) Планински. Черти отъ живота на Ал. Екзарха. Сѫщо Карапетровъ, Сбирка отъ статии, 10 стр.

[3]) Заіончковскій ор. с. 386—387.

[4]) Camille Rousset. Histoire de la Guerre de Crimée, t. I, 15.

отпускъ, Стратфордъ де Редклифъ свършилъ рѣчьта си съ тѣзи думи: „Прѣзъ всичкото врѣме на службата си въ Цариградъ азъ винаги имахъ за цѣль здраво да покровителствувамъ английската търговия и сжщеврѣмено да водя и подкрѣпямъ турското правителство въ изпълнение на мжчната задача, що прѣслѣдва отъ дълги години. По едно врѣме азъ се надевахъ за успѣхъ; но днесъ се виждамъ принуденъ да заявя, че въпрѣки добритѣ намѣрения на султана, въпрѣки таланта на едно малко число прѣдани хора на страната, успѣхътъ е невъзможенъ: масата на народа е главно развалена; разсипничеството, кражбата, продажностьта сж всѣкждѣ, изнемощението се издава отъ всѣка страна, и въ моитѣ очи злото за напрѣдъ е неизцѣримо". [1])

При размѣната на мисли между двѣтѣ правителства, руското и английското, английския премиеръ, лордъ Абердинъ, казалъ на руския посланикъ, баронъ Бруновъ, слѣднитѣ думи: „Азъ ненавиждамъ турцитѣ, защото считамъ тѣхното правителство най-лошо и най-деспотическо. Една отъ най-тежкитѣ обязаности на моя политически животъ се заключава въ подържането на турската империя. Азъ изпълнявалъ тоя дългъ и продължавамъ да го изпълнявамъ като политически дѣятель изключително затова, защото не виждамъ, съ що би могла да се замѣсти тази държава, ако рухне." [2])

За зла честь, английскитѣ държавни мжже още по-малко мислили за евентуално рухване на Турция и отъ рускитѣ. Затуй, когато Русия ги сезирала съ тоя въпросъ, тѣ не знаяли, що да отговорятъ. Английското обществено мнѣние зело да прави усилия за разрѣшение на Източния въпросъ. Баронъ Бруновъ донесълъ секретно отъ 9 февруарий 1853 г. за произходящето измѣнение въ английскитѣ умове за смѣтка на тоя въпросъ. Той указвалъ на една брошура подъ заглавие: „Thoughts on our foreign relations". (Мисли за нашитѣ външни отношения), въ която се доказвало, че на Русия принадлежи блѣстящата роль да възстанови на развалинитѣ на Турция господството на православната вѣра. Самата газета „Times" удобрявала рѣчитѣ на Кобдена и Брайта, които настоятелно искали миръ съ Русия и прѣзрѣние къмъ Турция [3]). Но съ туй се свършило всичко. Английското правителство не дошло на помощь на английското общество, а зело да защищава отживѣлата комбинация за неприкосновеностьта на Турция.

Ако и да не желаялъ войната, Николай фатално отивалъ къмъ нея поради отношенията си къмъ Наполеона III. Палмерстонъ и Стратфордъ Редкливъ намѣрили си съюзникъ, за да нанесатъ ударъ на Русия.

Като били убѣдени, че турската държава не ще може да прѣживѣе прѣдстоящата война, рускитѣ дипломати си задали въпроса:

---

[1]) Comte Benedetti. Un ambanadeur anglais en Orient. Въ „Revue d. d. Mondes", 1895, III, 13.

[2]) Мартенсъ. Собраніе. . . XII т.. 303 стр.

[3]) Мартенсъ въ „Вѣстникъ Европы", 1898, IV, 567—568.

каква полза за Русия отъ освобождението на християнитѣ? Баронъ Бруновъ, дипломатъ отъ старата школа, която черпила вдъхновение отъ идеитѣ на Виенския конгресъ и която, вмѣсто точни свѣдѣния и факти, пълнила своитѣ рапорти съ безконечни повторения на тѣзи идеи и стилистични тънкости, още въ 1842 въ своитѣ лекции, четени на руския прѣстолонаслѣдникъ, бѫдещия освободитель на България, разсѫждавалъ, по поводъ на сръбскитѣ работи, за неблагодарностьта на народитѣ и съвѣтвалъ да не се еманципиратъ напълно турскитѣ области. Сега той още по-далече отишълъ въ туй отношение. Въ писмото си отъ 20 май 1853 г. до държавния канцлеръ, графъ Неселроде, като разсѫждава за войната, пише и слѣдното: „Тя (войната) ще създаде на развалинитѣ на Турция всевъзможни нови държави, които ще бѫдатъ по отношение на Русия тъй неблагодарни, както Гърция, и тъй неудобни, както Дунавскитѣ княжества. . . . . „Ние ще проливаме нашата кръвь и ше харчимъ паритѣ си, за да придобие краль Отонъ Тесалия“. Той се съзнава, че на тѣзи съображения го навели бесѣдитѣ съ гръцкия прѣдставитель при Лондонския дворъ, който горѣщо желаялъ избухването на войната, всичката тежесть на която щѣла да падне на Русия, а всичкитѣ облаги — на Гърция. „Тази гръцка разпаленость, — заключава баронъ Бруновъ, извънмѣрно ме охлаждава прѣдъ видъ интереситѣ на Русия. . . Азъ принадлежа къмъ числото на тѣзи, които сѫ убѣдени, че Русия сѫществува за себе си и се родила не за прѣкраснитѣ очи на Темистокла“! [2])

Императоръ Николай не е мислилъ да върви по стѫпкитѣ на Екатерина II. Но и той нѣмалъ готовъ и добрѣ обмисленъ планъ за реализиране, когато политическиятъ хоризонтъ зелъ да се замѫглява. Както споменахме, по отношение на славянския въпросъ билъ недовѣрчивъ. Тъкмо когато Срезневски почналъ да катихизира своитѣ слушатели въ славянофилското учение съ поемата на Колара (1842), на руския министъръ на просвѣщението се правили такива донесения: „Въ послѣднитѣ години нѣкои журнали, а особено „Москвитянинъ“, приели за особена тема да прѣдставятъ живущитѣ славяни подъ владичеството на Австрия и Турция, като че ли търпятъ особени угнетения, и да имъ прѣдвѣщаватъ скорошно отдѣляне отъ иноплеменното иго. . . Да се възбужда участие къмъ политическото робство на нѣкои славянски народи, да имъ се прѣдставлява Русия като глава, отъ която могатъ да очакватъ по-добро бѫдеще и явно да се ржкоплѣска на поривитѣ имъ за еманципация — едвали може да се счита такава пропаганда не опасна.“ Старото недовѣрие къмъ славянството продължавало и въ 1852 г.: висшата власть заповѣдала да се обръща особено и най-строго внимание на славянофилскитѣ съчинения. [3])

---

[1]) Заончковскій, 289.

[2]) Мартенсъ, XII, 325—326.

[3]) А. Н. Пыпинъ. Исторія руской этнографіи, I, 384—385.

Но 1853 г. не приличала на 1852. Въпроса за наслѣдството на „болния човѣкъ“ се отворилъ. Николай сега не намѣрилъ подобро срѣдство, отколкото да се обърне къмъ политическитѣ комбинации на редактора на „Москвитянинъ“, М. П. Погодина, за създаване върху развалинитѣ на Турция независими славянски държави.

Още въ 1840 г. Погодинъ е обрѫщалъ вниманието на тогавашния министъръ на просвѣщението въ Русия, графъ Уваровъ, върху духовнитѣ нужди на българитѣ, а въ 1843 г. загатвалъ да се иматъ прѣдъ видъ заедно съ сърбитѣ за бѫдещи политически комбинации срѣщу Турция. [1])

Българитѣ прѣзъ врѣме на Кримската война подали прошение до императора Николая за освобождение, готвѣли се да подадатъ и второ и поискали мнѣнието на Погодина относително съдържанието му. [2]) Графиня Хлудова писала на послѣдния по тоя случай слѣдното: „Благодаря много за копието отъ прошението на българитѣ, което дѣйствително произвело силно впечатление на господаря, трогнало го до сълзи и първо подало поводъ къмъ видимо измѣнение политическия възгледъ на Източния въпросъ. Това измѣнение, за нещастие, още никакъ не прониква до нашата дипломация, и тя все намира срѣдство да направи пусти и безцвѣтни най-хубавитѣ прѣдположения“. [3]) Тукъ, обаче, има нѣщо неясно за мене: до като не се сдобиемъ поне съ текста на двѣтѣ прошения (ако само и второто е било подадено), не можемъ да слѣдимъ, какъ се измѣнявали политическитѣ възгледи на императора Николая, нито точно да знаемъ, какво длъжимъ на Погодина.

Въ една собственоржчна записка на френски Николай излага цѣлия планъ на дѣйствията по отношение на християнскитѣ народности въ Турция (написана въ ноември 1853 г.) Въ нея той говори, че откритото намѣрение на Англия да спъва военнитѣ дѣйствия на Русия по море, изисква отъ руска страна увеличение на срѣдствата. Къмъ края на записката той лесно обозначава, кждѣ трѣбва да се дирятъ тѣзи срѣдства. Трѣбва да се изпратятъ вѣщи хора въ християнскитѣ провинции на Турция, за да събератъ точни дани върху истинското състояние на духоветѣ и помощьта, която би могли да дадатъ. „Касае се за сърбитѣ и бошняцитѣ, тъй като всичко, що се отнася до българитѣ, намъ е извѣстно.“

Каква ще имъ бѫде наградата за указаната помощь? „Ние признаваме, че моментътъ е дошълъ да се възстанови независимостьта на християнскитѣ държави въ Европа, паднали отъ вѣкове подъ турско иго. Като земаме инициатива за това свето рѣшение, ние апелираме къмъ всички християнски народи, за да се съединятъ съ насъ въ тази света цѣль. Не се касае само за православнитѣ, но за участьта на всички християни, подчинени на мусюлман-

---

[1]) М. П. Погодинъ. Историко-политическія письма и записки впродолженіи крымской войны; II, 26-27; III, 64-65.

[2]) Н. Поповъ. Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель, 720.

[3]) Н. Барсуковъ. Жизнь и трудь, М. П. Погодина, XIII, 16.

ското господство. Тъй, ние обявяваме, че искаме дѣйствителната независимость на молдо-власитѣ, сърбитѣ, българитѣ, бошняцитѣ и гърцитѣ, нека всѣки отъ тѣзи народи влѣзе въ ползуване на страната, която обитава отъ вѣкове, нека всѣки се управлява отъ свой избраникъ, произходящъ отъ неговия родъ".[1])

Графъ Неселроде, подобно на барона Бруновъ, билъ проникнатъ отъ австрийски идеи, критикувалъ Погодина и въ тоя смисълъ повлиялъ на Николая. „Послѣдния разговоръ, съ който ме удостои В. В-во, ми остави тежко впечатление, понеже имà нещастие да не Ви хареса. Като считамъ за свещена длъжность да не скривамъ отъ В. В-во, ни една отъ мислитѣ си и да Ви прѣдлагамъ своитѣ съмнѣния върху проекти, които съвѣстьта ми счита опасни за интереситѣ на Русия, подлагамъ на В. В-во единъ мемоаръ върху подводнитѣ канари, които ще срѣщнете на своя пжть, ако изпълнявате изложения планъ въ горната записка".

Императоръ Николай, ако и да капитулиралъ прѣдъ своя министъръ, но въ недоволството си възразявалъ: „Азъ не сподѣлямъ Вашата сигурность, азъ съмъ убѣденъ, че ангичанитѣ, твърдѣ малко придирчиви въ срѣдствата, щомъ като се убѣдятъ, че шансоветѣ на войната се обръщатъ въ наша полза, не ще се поколебаятъ да измѣнятъ своята роля и отъ тоя моментъ ще поискатъ да се прѣобърнатъ въ освободители на християнитѣ, за да ни отнематъ инициативата на тази роля, ще се прѣдадатъ на своитѣ безцеремонни комбинации, за да дадатъ такова направление на еманципацията, каквото тѣ ще мислятъ най-врѣдително за насъ. Трѣбва ли ние да го позволимъ? Азъ не мисля. Декларацията за еманципацията не трѣбва да се направи, прѣди да знаемъ сигурно, че християнитѣ не само я желаятъ, нѣщо несъмнѣно, но и че сж готови на нападение съ цѣната на своята кръвь и имотъ, подържани отъ насъ".[2]) Послѣднитѣ думи сж казани за примирение съ възгледа на Неселроде, който подържалъ, че християнитѣ трѣбва сами да възстанатъ, а не да се подбуждатъ къмъ това.

На 26 декември 1853 г. руския посланикъ въ Виена, баронъ Мейендорфъ, донесълъ, че по свѣдѣния отъ Цариградъ прѣдставителитѣ на 4-тѣ велики сили настоявали прѣдъ В. Порта за освобождение на християнитѣ. Императоръ Николай написалъ на тази депеша: „Вотъ оно, правъ ли я"?

Дѣйствително, англійскитѣ министри не знаяли граници на своя гнѣвъ противъ Русия. Министърътъ на външнитѣ работи, лордъ Кларендонъ, говорилъ прѣзъ февруарий 1854 г. въ палатата на общинитѣ, че трѣбва да се отрѣжатъ ноктитѣ на руския царь; че въ европейскитѣ държави (съ Турция включително) никаква либерална политика е невъзможна поради притезанията на Петербургския дворъ;

---

[1]) Русская Старина, 1892 г., X, 38—39.

[2]) Пакъ тамъ. Сжщо гл. и у Погодина, ор. с. мемоара на Неселроде противъ записките на първия.

че руската държава трѣбва да се натири въ прѣдѣлитѣ, които ѝ сѫ прѣдназначени отъ природата и историята.[1])

Но колко и да се говорило за либерализъмъ въ Турция, мѫчно било да се подържа, че интереситѣ на цивилизацията изисквали, щото християнскитѣ народи да робуватъ на турцитѣ. Стратфордъ Редклифъ прѣкрасно разбиралъ, че християнския елементъ е най-жизнеспособния въ Турция. Въ своя разговоръ съ султана на 14 декемврий 1854 г. той изказалъ слѣдната мисъль: „Благодарностьта, на която се надѣва Англия за тѣзи жертви, които тя може да принесе за независимостьта на Турция, състои не само въ тържеството на общия европейски принципъ, но тоже и въ системата на послѣдователнитѣ подобрѣния въ положението на турскитѣ поданици отъ всички класове". „Times" като цитиралъ тѣзи думи, прибавилъ къмъ тѣхъ слѣдния коментаръ: „При настоящето положение, когато ние сме принудени да подържаме Турция противъ Русия и християнскитѣ народи противъ турския деспотизъмъ, намъ остава да изберемъ само единъ пѫть за дѣйствие, именно тоя, който е указанъ отъ лорда Стратфорда Редклифа. Ние трѣбва да укажемъ помощь на султана само съ това условие, че той ще даде пълни права на своитѣ християнски поданици, и тѣзи права ще бѫдатъ гарантирани не само отъ Русия, а отъ цѣла Европа". [2]) Сѫщата газета малко порано е била още по щедра спрямо славянитѣ. Ю. Самаринъ съобщилъ на Погодина, че подиръ страстна нападка противъ Русия „Times" помѣстилъ статия, въ която се говорило, че мирътъ е необходимъ за Европа, но условие за здравъ миръ трѣбвало да бѫде: изравнение въ всички права на християнитѣ съ мухамеданитѣ и федеративното устройство на славянитѣ.[3])

Всички тия комбинации страдали отъ единъ сѫществен недостатъкъ: отсѫтствие на искреность; тѣ били насочени повече да подкопаватъ симпатиитѣ къмъ Русия, а не да ползуватъ самитѣ християни. Стратфордъ Редклифъ пусналъ дипломатическата игра много далече: като издѣйствувалъ въ полза на християнитѣ хатишерифъ, съ който се запазвали привилегиитѣ имъ, той сега настоявалъ прѣдъ патриарха, да се обяви руската църква еретическа.[4])

Никѫдѣ тия симпатии не били тъй силни, както въ България, защото никѫдѣ свободата не се очаквала съ такова нетърпение. Рускитѣ войски били посрѣщнати съ ентусиязъмъ, когато минали на дѣсния брѣгъ на Дунава. Подиръ вѣковно робство българитѣ чували освободителния звонъ на камбанитѣ.[5]) Отъ тѣхно име въ главната квартира било подадено прошение за помощь и оржжие; почнали да се записватъ и доброволци. Единъ отредъ отъ 250 души се сформировалъ да се бие въ Севастополъ, но билъ повър-

---

[1]) Заблоцкій—Десятовскій, Графъ П. Д. Киселезъ, III, 44—45.

[2]) Емиль де-Жирарденъ. Позоръ Европы.

[3]) Н. Барсуковъ, ор. с. XIII, 3.

[4]) Revue d. d. Mondes 1898, 15 mars, 242.

[5]) Погодинъ, ор. с. 115 стр.

натъ на Дунава. Знаменития архиепископъ Инокентий по тоя случай произнесълъ рѣчь, въ която припомнилъ древния и свещенъ съюзъ между България и Русия, която твърдо помни, отъ кого е приела словото Божие на роденъ езикъ.[1])

Ето кои симпатии сж озадачвали английскитѣ дипломати и ги карали да се погрижатъ за „свободата" на християнитѣ. Въ Австрия западнитѣ сили намѣрили си съюзници, за да удушатъ проявлението на споменатитѣ симпатии. Разговора на руския прѣдставитель въ Виена съ Францъ-Иосифа не остава никакво съмнѣние върху това.

Баронъ Мейендорфъ. — Ваше В-во неотдавна ми говорѣхте: като повѣрявате вашитѣ интереси въ ржцѣтѣ на Австрия, вие ги отдавате въ дружески ржцѣ. Обаче, австрийския печатъ се отнася къмъ насъ съ ожесточение. Графъ Буоль (министъръ на външнитѣ работи) прѣдполага, че му било по-удобно да влѣзе въ съглашение съ Франция, нежели съ насъ, защото тя била по-консервативна. . . Насъ обвиняватъ въ революционни стрѣмежи, защото позволяваме на 600 сърби да постжпятъ подъ нашитѣ знамена, тогава като турцитѣ приематъ въ своята войска хиляди емигранти и открито прѣдизвикватъ дезертйорството на нашитѣ солдати. Въ 1787 г. до 30,000 сърби били въ австрийската армия.

Императорътъ. — Това е справедливо, но възстанието на християнитѣ е опасно за мене; то нарушава status quo-то, единствено удобно за мене на Изтокъ.

Б. М. — Ние никого не сме прѣдизвикали къмъ това; гърцитѣ се подигнаха безъ всѣкакъвъ сигналъ: това е естественото положение на раята. Лордъ Стратфордъ Редклифъ всѣкога прѣдсказвалъ това, и затова настоявалъ прѣдъ султана за освобождение на християнитѣ. Ние съвѣтвахме Сърбия да не излиза отъ прѣдѣлитѣ на умѣреностьта. *Ако би даже отпослѣ на България се удаде* да добие прѣимуществата, подобни на тѣзи, съ които се ползуватъ княжествата, трудно е да се разбере, защо то би могло да бжде опасно за Австрия.

Имп. — Ние не можемъ да се отнасяме равнодушно къмъ разширение правата за покровителство на Русия надъ цѣлата отоманска империя. То би било врѣдно за Австрия и за европейското равновѣсие.

Б. М. — Обаче, княжествата и Сърбия получиха привилегии, които обезпечватъ за тѣхъ независимо управление. Съ що е нарушило това равновѣсието на Европа? Що се касае до Австрия, ние й прѣдлагаме да раздѣли съ насъ покровителството надъ Сърбия.

Имп. — Да, но благодарение на расовитѣ и религиозни симпатии, Русия ще бжде всичко, а ние — нищо.

Б. М. — Това произлиза отъ туй, че ние сме указвали услуги на християнскитѣ населения; Австрия пъкъ всѣкога ги прѣдавала на турцитѣ.

Имп. — Това е истина, то било лъжлива политика; но азъ

---

[1]) Б. „Д-ръ Ив. Селим. кн. V, 71 и VI. 55—57.

съмъ длъженъ да се съобразявамъ съ настоящето положение. Ако азъ не зема мѣрки на врѣме, ще бжде късно. Вие скоро ще минете Дунава; въ Букурещъ готови сж вече 16,000 пушки за въоржжение на християнитѣ.

Б. М. — Събитията нѣма да тръгнатъ тъй скоро. Ще трѣбватъ продължителни обсади. Българитѣ ще бждатъ далече отъ Балкана. Даже и ако се въоржжатъ нѣколко волентири, отъ това не ще произлѣзе ни общо възстание, ни разложение на Турция.

Имп. — И азъ самия мислѣхъ сжщото до идването на графъ Орлова, но отъ първата негова дума азъ видѣхъ, че вашето рѣшение е земено, безъ да се гледа на всичко, което азъ говорихъ въ Ольмюцъ и Варшава. Това крайно ме порази. Азъ трѣбваше да приема съотвѣтствени мѣрки. До тогава азъ искахъ да пазя неутралность. Настоящия мой образъ на дѣйствие не е резултатъ на нѣкакви тайни прѣговори, както на Прусия съ Англия. Азъ не съмъ свързанъ съ никакво обязателство, но жизненитѣ интереси на моятя империя налагатъ на мене обязаность“ [1]).

До като траяла войната европейската преса, то се знае, нападала Русия. Но не е само това. Тази война послужила за изходенъ пунктъ въ развитието на особени теории относително произхода на руситѣ и качествата на турцитѣ. Прѣзъ 60-тѣ години въ европейскитѣ литератури се разпространила теорията за туранския произходъ на великоруситѣ и, споредъ това, се проповѣдвало, че Европа (арийска) трѣбва да си остане на европейцитѣ (арийци) [2]) По такъвъ начинъ, Турция се гарантирала отъ най-опасния си врагъ и, съгласно съ желанието на лорда Кларендона, Русия се изпращала въ прѣдназначенитѣ ѝ прѣдѣли отъ природата и историята.

Двама писатели и поети съ европейска извѣстность се докоснали до Кримската война, но съ съвършено противоположни чувства.

Тургеневъ въ познатия свой романъ е изобразилъ прѣживѣнитѣ надежди на българитѣ за освобождение: „Отъ пѣснитѣ Берсеневъ мина на сегашното положение на България и тогава за пръвъ пжть забѣлѣза, каква промѣна става въ Инсарова при едничкото поменуване на татковината му: не че лицето му се разгаряше или гласътъ издигаше, не! но цѣлото му сжщество гаче наякваше и се стрѣмѣше напрѣдъ, очертанието на устнитѣ ставаше по-рѣзко и неумолимо, и въ дълбочината на очитѣ му се запалваше нѣкакъвъ си глухъ, неугасимъ огънь. Инсаровъ не обичаше да се простира върху своето отиване въ отечеството си, но за България изобщо говорѣше съ всѣкиго. Той говорѣше, безъ да бърза, за турцитѣ, за тѣхнитѣ притѣснения, за скръбьта и бѣдствията на своитѣ съграждани, за тѣхнитѣ надежди; съсрѣдоточена обмисленость на едничка и отколѣшна страсть се чуваше въ всѣка негова дума“ [3]).

---

[1]) Баронъ Жомини Россія и Европа въ эпоху крымской войны, въ „В. Европы“, 1886, VI, 566—68.

[2]) В. Ламанскій. Объ историческомъ изученіи греко-славянскаго міра, 297.

[3]) Въ „Прѣдвечерието“, XI.

Друга една европейска знаменитость, Ламартинъ, като правилъ въ края на книгата политическо резуме на първото си пжтуване по Истокъ, нарѣкълъ турцитѣ раса съ най-благороденъ характеръ въ широката имъ държава, която раса прави честь на човѣчеството. Но това е повече казано за компенсация на суровата присжда, произнесена отъ Ламартина върху тѣхното господство: той считалъ празенъ звукъ турската империя, подържана само отъ противочовѣшката политика на дипломатитѣ.[1]) Но 1848 г. издигна Ламартина на чело на французкото правителство, и той дошълъ въ дипломатически конфликтъ съ Русия. Отъ тогава се почва неговата метаморфоза, която свършва съ пълно туркофилство. Абдулъ-Меджидъ окончателно го спечелилъ съ подаръка на обширни имоти въ Смирненския виляетъ. Тогава Ламартинъ прѣдприелъ второ пжтуване въ Турция („Nouveau Voyage en Orient“). Но сега вече той намира непозволено да се наричатъ турцитѣ варвари, тъй като, освѣнъ любознателностьта на турскитѣ юнкери въ Цариградъ, той намѣрилъ, че и грамотностьта била по-разпространена въ Турция, нежели въ Европа, и въ туй отношение възхвалилъ заслугитѣ на ходжитѣ...

Прѣзъ врѣме на войната Ламартинъ поискалъ още повече да си поправи вѣчно разстроеното финансово положение, та зелъ да задоволява вкуса на тогавашното общество. Той написалъ съ тази цѣль: „Histotre de la Turquie“ (1854) и „Histoire de la Russie“ (1855). Въ прѣдисловието на първото съчинение Ламартинъ се разкайва. за дѣто нѣкога поради младостьта си (между 30—40 годишна възрасть) ратувалъ противъ турцитѣ. Въ сегашната война, споредъ него, не се касае за християни и мухамедани, а за независимостьта и неприкосновеностьта на всички народи; затова всички трѣбва да тичатъ въ огъня. Трѣбвало или Турция да остане, или Франция да изчезне. Като зима въ съображение радостьта на католишкото християнство, готовностьта на европейския либерализъмъ да се сражава за султана, Ламартииъ твърди, че въ сжщность турцитѣ се биятъ за християнството и защищаватъ върху брѣговетѣ на Дунава свободата на вселената...

Това извращение на историята е подигало силно негодованието на Раковски, и той ѝ посветилъ 33-та забѣлѣжка отъ своя „Горски пжтникъ“, за да я опровергава [2]).

Войната се свърши, както е извѣстно, съ поражението на Русия. „Кримската война“, говори Рамбо, ще остане една отъ най-кървопролитнитѣ въ XIX вѣкъ, но имено тя остави подиръ себе най-малко тежки възпоминания“[3]). Това е вѣрно за Русия и Франция, но между Русия и Англия тази война издълба такава пропасть, която едвамъ на наши дни почна да се запълва.

---

[1]) Първото пжтуване на Ламартина по Истокъ (Voyage en Orient) съмъ разгледалъ въ статията „Гърцитѣ и българитѣ прѣдъ класицизма и романтизма“, която ще се появи въ „Период. Списание“.

[2]) Гл. още и прѣдговора на „Изтупленый дьрвишы?“

[3]) A. Rambaud, Français et Russes, Moscou et Sévastopol.

Наполеонъ задоволилъ честолюбието си съ побѣдата надъ Русия. Слѣдъ туй той пакъ се прѣдалъ на любимата си мечта — прѣустройство на Европа върху принципа на народноститѣ. „Като се почне отъ 1856 г. желанието да възтържествува принципа на народноститѣ става у Наполеона истинска мономания", говори единъ отъ новитѣ историци[1]).

Кждѣ би могълъ да намѣри съюзникъ Наполеонъ, за да може да реализира своитѣ идеи? Парижкия конгресъ и първитѣ години слѣдъ него ясно подсказали това.

Деветата клауза на парижкия договоръ говори за правата на християнитѣ. Тя прѣдизвикала оживени прѣния. За руското правителство тя била единъ отъ главнитѣ прѣдмети на неговитѣ грижи. Баронъ Бруновъ, като изтъкналъ особения интересъ на Русия за християнитѣ въ Турция, прѣдложилъ редакция, въ която се споменувало, че съобщението за доброволния актъ на султана (хати-хумаюна) силитѣ приематъ „като новъ залогъ за подобрѣние участьта на християнитѣ въ Изтокъ" [2]). Турскитѣ прѣдставители не искали да се споменува нищо въ договора по тоя въпросъ, но понеже не сполучили въ това, докладвали въ Цариградъ за инструкции. Тукъ прибѣгнали до рѣчника и намѣрили ужасенъ смисъла на думитѣ „prendre acte", които считали равносилни на „prendre sened", сир. тъкмо това, което искалъ отъ Портата Меншиковъ въ 1853 г. [3]). Но държавитѣ, които се обявили покровители на християнитѣ и сжщеврѣменно защитници на султана, сега не знаяли що да правятъ. За да не изпаднатъ въ противорѣчие, тѣ трѣбвало да се съгласятъ на отражение двойствената имъ политика въ мирния договоръ. Думата „залогъ" не се употрѣбила; а понеже Али-паша доказвалъ, че нѣмало равносиленъ изразъ въ турски на „prendre acte", то употрѣбили други думи: „признаватъ високото значение" (на хати-хумаюна). Рускитѣ прѣдставители искали, щото тоя членъ (IX) да се вмъкне слѣдъ онзи, който приемалъ Турция за европейска държава. Англия и Австрия рѣшително се възпротивили, но личното вмѣшателство на Напалеона помогнало на руситѣ да побѣдятъ. Английскитѣ прѣдставители и тукъ не останали равнодушни къмъ султановитѣ права и издѣйствували слѣдната прибавка къмъ сжщия членъ: „Това не дава право въ никакъвъ случай на държавитѣ да се мѣсятъ ни отдѣлно, ни колективно въ вжтрѣшнитѣ работи на турската империя".

Устройството на Дунавскитѣ княжества е било отъ важнитѣ въпроси прѣзъ 1857 г. Франция тукъ се намѣрила въ открита опозиция съ Англия. Послѣдната се разкайвала за своето поведение по тоя въпросъ на Парижкия конгресъ и явно се сближила съ Турция. Франция и Русия, послѣдвани отъ Прусия и Сардиния, извикали посланицитѣ си отъ Цариградъ заради ромжнскитѣ княжества.

---

[1]) Debidour, Histoire diplomatique de l'Europe, II 159.

[2]) Protocoles du Congrès de Paris, XIV. 25 mars 1856.

[3]) Ed. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, I, 143.

Но Наполеонъ не искалъ да скжса връзкитѣ си и съ Англия. При свижданечо си съ Виктория и мжжъ ѝ въ Осборнъ той имъ говорилъ, че тѣхната настойчивость да подържатъ ненарушима властьта на Турция е отишла много далече: за него Турция е била неизцѣрима и нейното разпокжсване неминуемо.

Въ 1858 г. слѣдъ побѣдата на черногорцитѣ при Грахово Портата трѣбвало да испълни искането на Парижъ и Петербургъ, сир., да се откаже отъ претенциитѣ си за Черна-гора, за които заявилъ Али-паша на Парижкия конгресъ въ засѣданието отъ 26 мартъ 1856 г.[1]).

Въ 1859 г. Франция прѣдприе войната за италиянската независимость. Благосклонния неутралитетъ на Русия и особено нотата на князъ Горчаковъ, която сдържала развълнуваната Германия, улеснили задачата на Франция[2]).

Въ 1860 г. Франция се намѣси въ Ливанъ за защита на християнитѣ при явното неудоволствие на Палмерстона, но при рѣшителната подкрѣпа на Горчакова. Послѣдния даже прѣдложилъ да се прибави при протокола единъ таенъ членъ, съ който силитѣ да се задължатъ при кървави смутове да се намѣсятъ съ оржжие въ полза на християнитѣ въ Европа тъй, както се застжпятъ за тѣхъ въ Азия. [3]).

Въ 1862 г. турцитѣ бомбардирали Бѣлградъ. Англия прѣдложила на Франция да даде съгласието си за окупацията на Бѣлградъ отъ австрийски гарнизонъ. „Азъ отъ своя страна осуетихъ това коварно прѣдложение на Англия, и работата съ туй се свърши", бѣлѣжи въ своя дневникъ руския посланикъ въ Парижъ, графъ П. Д. Киселевъ [4]).

Тѣзи факти явно доказватъ, кждѣ би могълъ да намѣри Наполеонъ съюзникъ за разумно прѣустройство на картата. Слѣдъ италиянската война къмъ него се обърнали очитѣ на нѣкои европейски учени (Карлъ Фогтъ) и славянски родолюбци. Единъ неизвѣстенъ хърватски писатель доказвалъ въ своето съчинение, че рѣшението на хърватския въпросъ е необходимо допълнение на италиянския. [5]) Ригеръ, водителя на старочехитѣ, му прѣдставилъ мемоаръ, въ който искалъ да направи нѣщо и за Чехия. [6])

Но въ външната си политика Наполеонъ билъ подчиненъ на разни влияния. Прѣзъ 1862 г. арменцитѣ отъ Зейтунъ слѣдъ като побѣдили турцитѣ, отнесли се до него да му искатъ въ Киликия подобенъ режимъ на ливанския. Наполеонъ се намѣсилъ, но тоя проектъ прѣтърпѣлъ фиаско поради фанатизма на Пия IX, който

---

[1]) Debidour, op. c., 170.

[2]) А. П. Заблоцкій Десятовскій. Графъ П. Д. Киселевъ и его время, III ст., 109—110.

[3]) Revue historibue, 1909, juillet — août, 313.

[4]) Заблоцкій Десятовскій op. c. 302—303.

[5]) А. Гильфердингъ. Собраніе сочиненій, II т. 159—160.

[6]) Chéradame. L'Autriche au seuil du XX-e siècle.

поставилъ условие обръщането на арменцитѣ въ католичество и замѣстването арменски езикъ съ латински. [1])

Българитѣ не избѣгнали отъ вниманието на Наполеона. Стига да си припомнимъ унията отъ 1860 г., когато папскитѣ агенти имъ обѣщавали независима иерархия и неговото покровителство. Отъ кореспонденцията на Раковски се вижда, че между абонатитѣ на неговия „Дунавски Лебедъ“ били двама държавни мѫже: принцъ Наполеонъ и князъ Горчаковъ. [2]) Раковски не може да скрие даже радостьта си по тоя случай, та прибавя: „Тѣй-зи двѣ страни много умылны поглѣды отправѭтъ за сега къмъ Лебеда“. Унгарскитѣ революционери, които дѣйствували по внушение отъ Парижъ, въ 1859 г. сключили съ князъ Куза тайна конвенция, послѣдния (VII) членъ на която гласи слѣдното: „Ние трѣбва да се въодушевяваме отъ принципитѣ на братството. Само тѣзи принципи би могли да ни докаратъ до цѣльта, която е конфедерацията на тритѣ дунавски държави: Унгария, Сърбия и Молдо-Влахия“. Тази дунавска конфедерация въ бѫдеще трѣбвало да се разшири и да обема народитѣ между Балканитѣ и Карпатитѣ. [3])

Но, до като между Русия и Франция се установили добри отношения прѣдъ видъ на голѣмия имъ интересъ за източнитѣ християни, между Русия и Англия слѣдъ Кримската война се започналъ остъръ дипломатически дуелъ.

Когато тази война станала неизбѣжна, но не била още обявена, двѣ различни политики се появили въ английския кабинетъ: едната на лордъ Абердина, другата на лордъ Палмерстона. Принцасъпругъ билъ на страната на първия. Той написалъ забѣлѣжителенъ „Меморандумъ за разглеждане отъ кабинета.“ Важни точки на тоя меморандумъ сѫ били слѣднитѣ: да не се позволява на два милиона фанатични мухамедани да притѣсняватъ дванадесеть милиона християни. Цариградъ и другата турска територия да не се изоставятъ въ рѫцѣтѣ на Русия; въ туй отношение войната била справедлива. Но цѣльта ѝ трѣбвало да бѫде не цѣлостьта на Турция, а интереситѣ на европейската цивилизация. Английскитѣ министри разгледали тоя меморандумъ и го удобрили, съ изключение на Палмерстона. Послѣдния клеймилъ руското двуличие и вѣрвалъ въ турското възраждане, а главно разкритикувалъ идеята, че трѣбвало да направятъ войната срѣдство, за да накаратъ Портата да признае принципитѣ на европейската цивилизация по отношение на своитѣ християнски поданици. Ако се приемела тази идея, щѣла да стане богатъ изворъ за бѫдещи недоразумѣния и борби въ Европа.[4]) „Едно голѣмо число християни въ Русия би се радвали, ако да бѣха тъй добрѣ трѣтирани, както християнскитѣ поданици на султана; да се изгонатъ отъ Европейска Турция два милиона мухаме-

---

[1]) Archag Tchobanian. Chants populaires arméniens . . . LVI.

[2]) Ч. Поповъ. Черти отъ живота на Сава С. Раковски, Русе, 1891, 83 и 92.

[3]) V. A. Urechia. L'Alliance des Roumains et des Hongrois en 1859, 8, 23.

[4]) H. Geffcken, Zur Geschichte des Orientalichen Krieges 1953—56, 42 стр

дани, отъ които състои войската и голѣмитѣ земевладѣлци, е възможно за великитѣ сили, но тѣ би намѣрили, че строенето е помѫчно отъ събарянето. Нѣма достатъчно християнски елементи, за да образуватъ жизнеспособна държава; гърцитѣ сѫ малцинство, а славянитѣ би били орѫдие на Русия".

При дебатитѣ въ парламента върху Парижкия трактатъ Палмерстонъ не искалъ да признае своето туркофилство и направилъ отбой. Той казалъ, че защищава цѣлостьта и независимостьта на Турция, а не на турското управление. Като раса турцитѣ не му били симпатични. А когато единъ отъ ораторитѣ изказалъ своята вѣра, че хати-хумаюна ще остане мъртва буква, лордъ Палмерстонъ му отговорилъ: „Факта, че ферманътъ се споменува въ трактата, дава на съюзнитѣ сили онова морално право за дипломатическо вмѣшателство съ султана, което, по мое дълбоко убѣждение, ще бѫде напълно достатъчно" [1])

Това бездушие на Палмерстона къмъ източнитѣ християни, който слѣдъ Кримската война станалъ премиеръ и останалъ такъвъ съ малко прѣкъсване до самата си смъртъ (1865 г.), се обръщало у нѣкои отъ неговитѣ органи на Изтокъ въ нахална жестокость. Така напр., англійския консулъ въ Бѣлградъ прѣзъ 1860 г. билъ единъ сръбски селянинъ до полусмърть. Когато сръбското правителство се застѫпило за бития, консулътъ отговорилъ, че той не признава ни сръбски закони, ни сръбско правителство; че той живѣе въ Турция, а турскитѣ закони не му запрѣщаватъ да бие![2])

Прѣзъ сѫщата 1860 г. князъ Горчаковъ поканилъ посланицитѣ на великитѣ сили „да изпитатъ мѫчителното и несигурно положение, въ което били поставени християнитѣ отъ Босна, Херцеговина и България". Резултата отъ тая консултация е билъ една депеша отъ сѫщия, която изисквала събиране на конференция, за да упражни онова „морално право на дипломатическо вмѣшателство съ султана", което лордъ Палмерстонъ мислилъ „напълно достатъчно".

Англия отклонила анкетата, но прѣдписала на своя посланикъ въ Цариградъ, Булвера, да добие свѣдѣния за християнитѣ въ Турция. Послѣдния изпратилъ на англійскитѣ консули единъ листъ отъ 24 прѣвъзходни въпроси, но много отъ тѣхъ тъй изразени, щото да внушатъ отговоритѣ, които посланика желаялъ да получи. И недоволенъ само отъ това, той изпратилъ съ въпроситѣ и окрѫжно, което се равнявало на инструкция. Въ това окрѫжно отъ $\frac{30 \text{ май}}{11 \text{ юни}}$ 1860 година, което съ въпроситѣ било поставено въ единъ пликъ, Булверъ, между другото, казва и слѣдното: „Ако погледнемъ върху варварската и деспотическа власть, която още прѣди нѣколко години бѣше упражнявана отъ пашитѣ въ провинциитѣ, и върху развалата, която много врѣме бѣше търпима отъ турскитѣ

---

[1]) Malcolm Mac Coll, Three years of the Eastern question, 1877, 426—427.

[2]) Иванъ Сергѣевичъ Аксаковъ въ его письмахъ, т. III, 472.

чиновници, за което не рѣдко раята е давала поводъ, като подкупвала подобни чиновници, то не трѣбва да очакваме правилна и съвършена администрация".

„Впрочемъ, прѣстжпленията, които се посочватъ отъ Русия за значителни, намиратъ се, за нещастие, въ всички страни". По-нататъкъ като възхвалява турската вѣротърпимость, Булверъ продължава: „Колко и да съмъ далече отъ мисъльта да отричамъ, че сж нужни голѣми и радикални реформи въ провинциалната администрация, все таки, азъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ, че е прѣувеличение да се твърди, че работитѣ сж въ много по-лошо състояние сега, отколкото можеше да се очаква споредъ обстоятелствата, или че практиката на валиитѣ и тѣхнитѣ подвѣдомствени стои въ рѣшителна опозиция спрямо общата политика на тѣхнитѣ началници."

Тъй като Горчаковъ прѣдложилъ анкета за три славянски провинции, Булверъ и тукъ зима мѣрки, да не би консулитѣ да се оставятъ да бждатъ изиграни отъ „рускитѣ интриги."

„Азъ съмъ увѣдоменъ отъ нашитѣ консули, както и по другъ пжть, че отъ нѣколко врѣме насамъ лица отъ различенъ сортъ, които не трѣбва да се отождествяватъ съ мѣстното население, или не принадлежатъ къмъ него, развиватъ голѣми усилия, за да възбудятъ незадоволство между населението и да го насъскатъ да подига оплаквания, които да достигнатъ до ухото на европейскитѣ сили, а особено славянското население е било заставено да си въобразява, че чрѣзъ чуждо влияние ще добие голѣми прѣимущества и даже независимо сжществуване."

„Сжщо тъй азъ научихъ, че едно съзаклетие на славянската раса съ цѣль да създаде прѣвратъ въ тази империя дѣйствително сжществува съ избрани водители и повече или по-малко установени планове; и че, макаръ такова съзаклетие въ този моментъ да не е опасно, неговитѣ водители вѣрватъ, че ще направятъ нѣщо чрѣзъ възбуждане симпатиитѣ на великитѣ западни и сѣверни държави."

„Посрѣдъ едно тъй сложно състояние на работитѣ, не е лесно да си състави човѣкъ ясно и безпристрастно понятие, — било за грѣшкитѣ на Портата и нейнитъ органи, било за оплакванията, отправяни срѣщу тѣхъ; било за начина по който трѣбва да се гледа на днешната криза. Въ такъвъ случай, най-добрѣ ще бжде да се прѣсмѣтне изведнажъ, *за да може да се докара полза на отоманския народъ и правителството*"[1])

Че имало консули, които се изплашили отъ окржжното на Булвера, показва ни случая съ Алепския. Поради едно упущение въ бюрото на посланика консулътъ получилъ въпроситѣ безъ окржжното. На $\frac{23 \text{ юли}}{4 \text{ августъ}}$ той изпратилъ своитѣ отговори съ надежда, че ще се харесатъ на посланика. Но слѣдъ като разбралъ, защо посланика е изпратилъ въпроситѣ, консулътъ писалъ слѣдното: „На 4 т. м. имахъ честь да прѣдамъ отговоритѣ на въпроситѣ

[1]) Reports relating ow the Condition of Christians in Turkey, 1860, 1—2 стр.

на Ваше прѣвъзходителство. Вчера получихъ окржжното съ сжщата дата. Азъ дадохъ свѣдѣнията, безъ да зная мотивитѣ, които сж диктували тѣзи въпроси и безъ да притежавамъ цѣннитѣ инструкции. Споредъ туй азъ ще се постарая да допълня празнината въ моитѣ отговори.“ [1])

Отъ 24-тѣ въпроса на Булвера особена важность иматъ за насъ 7, 14 и 19, имено: допуска ли се въ сждилищата свидѣтелството на християнитѣ; не се ли дължатъ много отъ оплакванията на послѣднитѣ на тѣхнитѣ едновѣрци, членове въ меджлиса; причинитѣ за завличането на християнски моми дали произлизатъ отъ религиозенъ ентусиязъмъ или сж свѣтски. На 7-я въпросъ почти всички консули отговорили, чо свидѣтелството на християни противъ мухамедани не се допуща. Букурещкия консулъ Коксъ писалъ отъ Бѣлградъ, че туй недопущане на християнитѣ за свидѣтели на равни права съ турцитѣ служело въ Босна и Херциговинѣ за такъвъ обиленъ изворъ на раздори и жалби, както и въ България (Reports, 96).

Бѣлградския генераленъ консулъ Лонгвортъ, сжщия, който се отличилъ съ побоя надъ сръбския селянинъ и който гледалъ въ всичко да оправдава турцитѣ, даже и когато българитѣ посочвали, че липсата на камбани по църквитѣ злѣ прѣпоржчва прѣхваленатa тѣхна вѣротърпимость, намиралъ смекчающи обстоятелства за турцитѣ въ своя отговоръ и на 7-я въпросъ. Но и той порицава турцитѣ за отвратителното насилие съ завличане християнски моми въ България (Reports, 20, 21). Особено пъкъ е ясенъ и категориченъ по тия два (14 и 19) въпроса Битолския консулъ Аботъ. На 14-я въпросъ той пронизалъ софизма на Булвера съ отговоръ, който мирище на сарказъмъ: „Християнския членъ въ меджлиса, като е нищожество и като не си позволява да различава въ мнѣнието си отъ своитѣ мухамедански колеги, неспособенъ е да иде напрѣдъ и да покровителствува своитѣ едновѣрци отъ всѣкакъвъ актъ на несправедливость“ (Reports, 6). На 19-я въпросъ съобщава: „Единъ обичай прѣобладава тукъ да се освобождава отъ военна повиность младия мусулманинъ, който избѣгва съ християнска мома и която той обръща въ своята вѣра. Това като се счита цѣненъ актъ за неговата религия, дава му право, да бжде освободенъ отъ военна служба“ (Reports, 7).

Тогава и Булверъ въ своитѣ рапорти до английското правителство по тоя прѣдметъ не могълъ да скрие впечатлението отъ неизцѣримата развала на цѣлото турско управление. Едничкия цѣрь и той видѣлъ сега въ замѣстването турцитѣ съ нова раса. [2])

Коя ли могла да бжде тази раса?

На тоя въпросъ отговорили онѣзи английски учени и дипломати, които добросъвѣстно изучавали историята и етнографията на Балканския полуостровъ.

Прѣзъ врѣме на Кримската война двама прочути английски

---

[1]) Reports, 67.

[2]) Argyll, The Eastern question, 1879, 67 стр.

историци писали или издали по единъ томъ отъ своитѣ съчинения; Бокль и Финлей. До като първия смѣло твърди, че руското варварство е причина на войната и въ англо-френския съюзъ вижда не тържество на егоистични цѣли, а покровителство на цивилизования свѣтъ нашествието на варварския неприятель[1]), втория, наопаки, въ тази война съглежда напрѣдъка на европейската цивилизация въ Русия. Като разглежда първото руско нападение на Цариградъ въ 865 г. (отъ Асколда и Дира), Финлей модернизира туй срѣдневѣковно събитие съ слѣднитѣ думи: „Встжпването на Русия въ политическата система на европейскитѣ държави е ознаменувано съ стрѣмежа ѝ да завладѣе Цариградъ, стрѣмежъ нееднократно възобновяванъ и, ако се сжди по прогреса на християнската цивилизация, едвали невъзможенъ да се осжществи въ недалечно бждеще, ако само възобновлението на българското царство на югъ отъ Дунава не създаде въ източна Европа нова могжща славянска държава, способна да спрѣ нейния прогресъ“[2]).

Прѣзъ 60-тѣ години лордъ Странгфордъ (1826—1869), който служилъ въ Цариградъ още при Стратфорда Редклифа, добрѣ, запознатъ съ народитѣ въ турската империя, е билъ първия английски дипломатъ, който зелъ да твърди, че българитѣ повече отъ другитѣ народи подхождатъ за наслѣдници на турската власть. Послѣдната глава, наречена „Хаосъ“, отъ съчинението на жена му, била написана отъ него и му доставила широка извѣстность между посветенитѣ въ външната политика. Като билъ очевидецъ на църковната борба, той зелъ да цѣни качествата на българитѣ високо и казвалъ, че тѣ еднички възбуждатъ свѣтли надежди при съзерцание бждещитѣ сждби на тѣзи страни поради своята численость, трудолюбие, пестеливость, настойчивость и трезвость.[3]).

Но тогава английското правителство било далече отъ мисъльта да замѣства турцитѣ съ нова раса. Напротивъ, то се бояло да не би християнитѣ да сполучатъ въ борбата си противъ тѣхъ, та да дойде работата до европейска намѣса. Съ единъ примѣръ отъ английската история, дѣто се говори за потушване възстанието на шотландскитѣ инглендери, министърътъ на външнитѣ работи, лордъ Ръселъ цинично твърдѣлъ прѣзъ 1862 г., че, ако въ избухналия конфликтъ между Турция и Черна-гора бжде побѣдена послѣдната, толкова по-добрѣ за самата нея.[4])

Полското възстание отъ 1863 г. наруши хармонията между Русия и Франция. Възбужданието въ Парижъ противъ Русия е било

---

[1]) Buckle, History of Civilization in England, 1882. I, 195. Въпросното мѣсто е писано въ 1855 год.

[2]) Finlay, A Hihtory of Greece from its conquest by the Romans to the present time, 1877, II, 188. Историята на Византия (716—1453), обемаща II и III т. била свършена прѣзъ 1854.

[3]) Strangford (viscomtess), The Eastern shores of the Adriatic in 1863, London 1864, 318—321.

[4]) „Библиотека, Д-ръ Ив. Селимински“ IV, 71—74.

голѣмо. Като резултатъ отъ него се явила мѣрката на французкото министерство на просвѣщението, чийто титуляръ е билъ тогава познатия французки историкъ Дюрюи, за въвеждане споменатата теория на полския писатель Духински, относително туранския произходъ на великоруситѣ, въ държавнитѣ учебни заведения.[1]).

Слѣдъ 1863 г. Русия сама остана да защищава автономния принципъ въ Турция. Въ 1864 г. биде изпратенъ за посланикъ въ Цариградъ графъ Игнатиевъ, чиято дипломатическа формула спрямо Турция се заключава въ думитѣ му: „или автономия, или анатомия". Прѣзъ сжщата година билъ изпратенъ въ Русе и Мидхатъ-паша съ цѣль да докара „отоманизация" на българитѣ, и отъ неговата дѣятелность се възхищавали нѣкои отъ най-сериознитѣ европейски учени наблюдатели[2]). Фуадъ-паша съ гордость е посочилъ сжщата дѣятелность на английския посланикъ въ Цариградъ въ своя меморандумъ отъ $\frac{22\ \text{Февруари}}{6\ \text{Мартъ}}$ 1867 г.[3]). Но печалната паметь на неговото управление е добрѣ извѣстна на българитѣ. Интересно въ случая е, че и отъ руска страна неговата дѣятелность се подлагала на строга критика. Като искалъ да обѣси нѣколко разбойници-мухамедани, всички духовни и свѣтски турски власти въ вилаета протестирали и му заявили, че ще подигнатъ населението, ако той наказва съ смъртъ правовѣрнитѣ. Мидхадъ капитулиралъ, и разбойничеството пакъ се развило. [4]).

Дунавскитѣ княжества на сѣверъ и Критъ на югъ отвориха отново Източния въпросъ прѣзъ 1866 г. Мустие, дотогавашния французки посланикъ въ Цариградъ, като станалъ пръвъ министъръ, канилъ Горчакова за умиротворение на Критъ и облегчение участьта на християнитѣ въ Турция. Послѣдния му отговорилъ, че Критъ трѣбва да се даде на Гърция а на другитѣ християнски народи — широка политическа автономия. Мустие се съгласявалъ за първото, но иначе мислилъ да реформира Турция. Сжщеврѣмено съ дохождането на Байста за министъръ въ Австрия става значителна промѣна и на австрийската политика, и то въ полза на християнитѣ.[5]).

Новата (западна) година почва съ една депеша отъ Байста до австрийския посланикъ, Метерниха, въ Парижъ, въ която се говорило, че трѣбва да се земе въ ржка каузата на християнскитѣ народи въ Турция и да се прѣгледа Парижкия трактатъ; слѣдъ колективна анкета силитѣ трѣбвало колективно да наложатъ волята си на Портата[6]). Тази депеша още повече наелектризирала политическата атмосфера. Вече въ първитѣ мѣсеци на 1867 г. всички очаквали се-

---

[1]) Ламанскій, ор. с., 282.

[2]) Гл. Канитцъ, Дунайская Болгарія. 133 стр., Лежанъ въ „Лѣтоструй" за 1876 г., 128 стр.

[3]) Léouzon le Duc. Midhat Pacha, 47.

[4]) A. Schopoff. Les Réformes et la Prorection des Chrétiens en Turquie, 101.

[5]) A. Beer. Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774, 528.

[6]) Beer, op. c. 596.

риозни събития на Балканския полуостровъ и се готвѣли за тѣхъ. На 14 януари 1867 г., по покана на сръбския князъ, Михаилъ, се изработила въ Букурещъ българо-сръбската спогодба,[1]) и прѣзъ февруари се изпратилъ и познатия мемоаръ до султана за българо-турски дуализъмъ. Франция и Русия издали по единъ планъ за реформи въ Турция, а Англия — нова синя книга[2]), кждѣто се посочвало отъ нѣкои консули, че християнитѣ въ Европа сж по-злѣ поставени и отъ ония въ Азия, спрямо Сърбия и Ромжния независимо отъ официялната политика българскитѣ комитети, свързали помежду си таенъ договоръ срѣщу Турция, но сжщеврѣмено и срѣщу България, ако е само автентиченъ единъ неотдавна обнародванъ документъ,[3]) имено, ако сполучатъ въ борбата, Ромжния щѣла да земе и земята между Русчукъ, Варна и Черно море, а Сърбия останалата България.

Но сега Франция се отказала отъ автономния принципъ. Ако въ 1866 г. Наполеонъ III е подавалъ надежди на Александра II, то е било заради Белгия. Неговия принципъ на народноститѣ търпѣлъ и изключения заради династически интереси и „естественитѣ граници“ на Франция. Наполеонъ поискалъ да се сближи съ Турция, и сгоденъ случай за това му прѣдставило Парижкото изложение отъ 1867 г., посѣтено отъ доста европейски господари, въ това число отъ Абдулъ-Азиса и Александра II. На първия били направени голѣми почести а втория не могълъ да се удостои съ интимна бѣседа. Французскитѣ министри заедно съ французскитѣ публицисти и полскитѣ емигранти доказвали, че турцитѣ сж еднички надарени въ своята империя съ гения да управляватъ и заповѣдватъ, както и съ способностьта да импонират на раята. Какво би станало, ако се замѣстятъ тѣ съ раси, които, освѣнъ тѣхнитѣ недостатъци, иматъ още и всички петна на византийщината? Видния ориенталистъ и елинистъ Бюрнуфъ твърдѣлъ даже, че и българския църковенъ въпросъ билъ дѣло на рускитѣ интриги, и че чрѣзъ него Русия държала на щрекъ султана и елинизма, тѣзи два главни свои противника на Изтокъ.[4]).

Русия не останала съ скръстени ржцѣ къмъ това. Като отговоръ на Парижкото изложение, на което Наполеонъ докаралъ европейскитѣ господари; тя устроила „етнографическо“, на което поканила славянскитѣ народи, които щѣли да обърнатъ тържеството въ общо-славянски праздникъ, ако да не бѣха отсжтствували поляцитѣ поради скръбнитѣ спомени отъ 1863 г. Младия французки славистъ, Луй Леже, поискалъ позволение да посѣти тоя славянски конгресъ

---

[1]) П. Милюковъ, Сръбско-българскитѣ отношения по македонския въпросъ, Бълг. Прѣгл., год. V, кн. IX—X. 58 стр.

[2]) Reports ow Condition of Christians in Turkey, presented to Parliament in 1867 7 стр.

[3]) В. „Вечерна Поща“, 9 октомври 1909 г., отъ Г. Пасаровъ,

[4]) Гл. „Revue des deux Mondes“, 1867, 1-er Septembre 178; 1868, 15 Février, 925; 1869, 18 Décembre, 969.

въ Москва, но Дюрюи не му разрѣшилъ подъ прѣдлогъ, че нѣмало пари, а въ сжщность, защото французкото правителство не искало да се сближава съ Русия[1]). Споменатия чехски патриотъ Ригеръ въ една своя рѣчь, казана на конгреса, напомнилъ, че Русия трѣбва да земе нападателно положение и да освободи южнитѣ славяни отъ турското иго. Единъ отъ присжтствуващитѣ българи тамъ си припомнилъ, че отъ неговия народъ сж произлѣзли Кирилъ и Методи, образътъ на които се развѣвалъ надъ главитѣ на всички, и зелъ поводъ отъ това за да припомни на Русия дълга ѝ къмъ притѣснената България[2]).

Да разгледаме сега двата реформени плана отъ 1867 г, французския и руския. Първия билъ изложенъ въ „Note sur le Hatti Houmayoun de 1856 и придруженъ съ обяснения отъ баронъ Прокеша[3]). Той изхождалъ отъ принципа за цѣлостьта на Турция и, споредъ това прѣслѣдвалъ сливането на всички народи въ империята върху почвата на общитѣ имъ интереси. За да се докара толкова желаното сцепление на частитѣ, трѣбвало не само да се допускатъ християнитѣ въ правителственитѣ учреждения и въ войската, но още да се обърне особенс внимание и на просвѣщението. Онѣзи части отъ нотата, въ които се говори за него, били написани подъ диктовката на Дюрюи. Французското правителство е дало реаленъ изразъ на тази идея съ основанието на Галата-сарайския лицей, въ който прѣподаването трѣбвало да става на френски. На 1 септември 1868 год. се отворилъ лицея и прѣзъ декември 1869 г. ималъ 622 ученика, отъ които 40 българи[4]).

Но французкия планъ ималъ единъ важенъ недостатъкъ: въ основата му лежала идеята, че „турцитѣ сж едничкия сериозенъ елементъ, който знае да подържа реда и да третира всички останали народи еднакво и справедливо“ (рѣчьта на Мустие въ камарата отъ $\frac{26 \text{ юни}}{8 \text{ юли}}$ старъ стилъ / новъ стилъ 1868 г.). Въ него се изказвало опасение отъ баронъ Прокеша, че и християнитѣ не могли да бждатъ гаранция за правосждието поради своето невѣжество, недобросъвѣстность и други недостатъци.

Русия разкритикувала тоя реформенъ планъ и прѣдставила другъ, съставенъ върху автономния принципъ. Тя побѣдоносно е защитила тезата си, като е посочила, че онѣзи области, въ които турцитѣ не бутнали автономията имъ слѣдъ завоеванието (напр., о-въ Хиосъ и др.), били въ цвѣтуще състояние. Споредъ туй, тя прѣдлагала „да се организира съвмѣстното сжществуване на хри-

---

[1]) Историческій Вѣстникъ, 1909, Августъ. 713. Оаношенията на официална Франция къмъ Русия прѣди и слѣдъ 1870—71 г. Л. Леже е изложилъ въ статията си: „Souvenirs d' un slavophile“, напечатана въ „Cosmopolis“, 1897, № XXI, 724—738 стр.

[2]) Revue des deux Mondes, 1867, 1 Septemcre, 164; 15 Octobre, 978

[3]) Schopoff. or. c. 85—95.

[4]) Engelhardt, op. c. II, 12—15.

стиани и мухамедани, безъ да се жертвуватъ еднитѣ на другитѣ, като се обезпечи тѣхната сигурность и развитие подъ общата власть на султана". Въ основата на руския реформенъ планъ легнали старитѣ географически наименования на областитѣ въ Турция и групировката на населенията по езикъ. Така, смѣсеното население на Румелия съ часть отъ Македония трѣбвало да образува една провинция — България; Босна и Херцеговина — втора; Албания и съсѣднитѣ пашалъци на стара Сърбия — трета; Епиръ, южнитѣ части на Албания, Тесалия и часть отъ Македония — четвърта; най-послѣ всичкитѣ Споради съ Хиосъ на чело—пета островна провинция[1]).

Мѣстото на Франция въ подкрѣпа на руския проектъ зела по настоящемъ Австрия. Въ една депеша до Цариградския посланикъ отъ $\frac{10}{22}$ януари тя искала „да се постави населението на султана подъ протектората на цѣла Европа, като се надари, подъ гаранцията на всички дворове, съ независими учрѣждения въ хармония съ различнитѣ религии и раси".

Лесно се разбиратъ тревогитѣ на Портата поради така изкусно подигнатия въпросъ отъ Русия. „Не трѣбва да си затваряме очитѣ", писалъ Халилъ-Шерифъ-паша въ началото на 1867 год., „Източния въпросъ е отново отворенъ. Той е, защото Русия, слѣдъ като се подчини за нѣколко години на Парижкия трактатъ, излиза отъ своето уединение съ опрѣдѣленъ планъ за разрушение на Турция".[2])

Но това разположение на Австрия е било скоропрѣходяще. Въ края на 1868 г. тя се сближила съ Франция и Англия, захвърлила руския проектъ, тъй противенъ на нейната традиционна политика, и прѣгърнала французкия. Русия била изолирана. Бисмаркъ, който се прѣпоржчвалъ за нейнъ приятель, не я крѣпѣлъ много, прѣди да свърши самъ смѣткитѣ си другадѣ, за да не стане отпослѣ излишенъ за нея. Свиканата конференция по инициативата на Франция се събрала въ Парижъ на 9 януари н. ст. 1869 г. Тя зела страната на Турция, и Русия прѣтърпѣла фиаско.

Така безплодно пропаднаха усилията на Русия да подобри слѣдъ Кримската война по дипломатически пжть живота на балканскитѣ народи. На слѣдната 1870 г. стана френско-пруската война, която се свърши катастрофално за Наполеона III. Русия и слѣдъ войната си остана неприятель на Турция, но сега първия меридианъ на европейската политика се прѣнесе отъ Парижъ въ Берлинъ, и Русия отъ всички комбинации за освобождение на българитѣ прѣдпочете гешефтарската спогодба съ Австрия за смѣтка на Босна и Херцеговина.

---

[1]) Schopoff op. s. 107—110.

[2]) Engelhardt, op. c., I. т., 230—231.

Дж. В. Бъри.

Хронологическиятъ цикълъ на българитѣ*).

(Прѣводъ отъ английски).

I.

Чаталарскиятъ надписъ окончателно установи, че българскитѣ думи въ владѣтелския списъкъ[1]) на ранитѣ български господари иматъ числено значение. Че тѣ сж числа, ясно се вижда отъ текста, защото постоянната формула е: *а лѣтъ* (или *лѣт*) *емоу (диломъ твиремъ* и т. н.). Само въ единъ случай вмѣсто това намираме *емоу имя*. Почти всички учени, които сж се занимавали съ документа (Гилфердингъ, Иречекъ, Куникъ, Радловъ, Геза Куунъ) право сж прѣдполагали, че тукъ имаме работа съ числа. Но имаше сериозни мжчнотии за тѣхното прочитане. Очевидно бѣше, че тѣ не можеха да бждатъ българскитѣ еквиваленти на годинитѣ, прѣзъ които сж господарували или живѣли хановетѣ и които сж дадени на словѣнски. Първитѣ два реда показватъ това. Авитохолъ „живѣлъ“ *(житъ)* 300 години; неговиятъ наслѣдникъ Ирникъ „живѣлъ“ 108 (или 150) години; но и въ двата случая имаме *лѣтъ емоу диломъ твиремъ*. Ако *диломъ твиремъ* значи 300, то не може да означава въ никоя числена система и 108 (или 150, както Иречекъ чете). Сжщо Коур'тъ господарувалъ 60 години, Безмѣръ 3 години, а и за двамата *лѣ*^{т} *емоу шегоръ вечем'*. Отъ друга страна Телецъ като Безмѣра е господарувалъ 3 години, но за него имаме *лѣ*^{т} *емоу саморъ алтемъ*.

По-нататъкъ трѣбва да се забѣлѣжи, че въ всички случаи числото е единъ и сжщъ типъ, състоеще отъ двѣ думи, и че втората дума винаги свършва съ *ем* (*им*) или *ом*. Естествено, бихме си помислили, че тѣ прѣдставятъ единици и десетици (смѣтайки системата за десетична) и въ такъвъ случай би ни се сторило, че нѣма по-малко отъ 10.

---

*) Byzantinische Zeitschrift, XIX B., 1—2 (doppel.) Heft, 1910. Авторътъ е професоръ по нова история въ Кембриджския университетъ. Б. Р.

[1]) Текстътъ най-напрѣдъ е публикуванъ отъ А. Поповъ, Обзоръ хронографовъ русской редакціи, I, 25 (1866 г.), до който нѣмамъ достжпъ. Той е прѣпечатенъ отъ А. Гилфердинга, Исторія Сербовъ и Болгаръ (Собраніе сочиненій, I) 20-1; съ този текстъ азъ работихъ. Иречекъ дава единъ транскрибиранъ текстъ, Geschichte der Bulgaren, 127. Латински прѣводъ отъ Иречека е печатенъ у Геза Кууна, Relationum Hungarorum etc. II, 11—12 и е повторенъ у Маркварта, Chronologie der alttürkischen Inschriften (1898) 72—3. Азъ дадохъ английски прѣводъ у Гибона, ed. Bury, VI. App. 9.

Опититѣ на Кууна[1]) и Радлова[2]) да ги прочетатъ съ помощьта на турски сравнения сж досущъ недостатъчни и Марквартъ, виждайки това, поде старата догадка на Томашека[3]), че глоситѣ не сж числени. „Въ тия глоси въобще такива числа не могатъ да се криятъ, а само, както вече Томашекъ прѣдполагаше, характеристики на управленията и личноститѣ на отдѣлни ханове".[4]) Това заключение съвършено измѣсти даннитѣ на документа; то би ни принудило да мислимъ, че *лѣтъ емоу* вредомъ е грѣшка и че единичното *емоу имѧ* е вѣрно.

За щастие, единъ надписъ на Омортага, намѣренъ прѣди нѣколко години въ Чаталаръ, близо до Прѣславъ, и издаденъ отъ Успенски въ публикацията по разкопкитѣ на Абоба[5]), спаси положението. Този важенъ камъкъ ни дава датата на основанието на Прѣславъ. Ето послѣднитѣ думи на надписа:

ἴτο δὲ ὁ κερὸς ὅταν ἐκτίστιν Βουλγάρις τῖ σιγοραλεμ, Γρικῖς τῖ ἰνδικτιόνος ιε.

Едничкиятъ 15-ти индиктионъ, който е съвпадналъ съ ханствуването на Омортага, е билъ отъ 1 септемврий 821 г. до 31 августъ 822 г. И така научаваме, че часть отъ този 12-мѣсечникъ е съвпадала съ часть отъ една година, която българитѣ означавали *σιγοραλεμ*. Дъйствително, тази дума (което Успенски не пропусна да забѣлѣжи) прилича звукъ по звукъ на една отъ глоситѣ въ царския списъкъ: *шегоръ алемъ*. Заключението отъ това е, че тия глоси замѣстятъ положителни хронологични дати и прѣдставятъ стара българска хронологична система. Интересна проблема е да се опрѣдѣли, каква е била тази система.

Ето списъкътъ на българскитѣ ханове:

Авитохолъ житъ лѣтъ ѱ҃. родъ емоу доуло. а лѣтъ е҃м диломъ твиремъ.

Ирникъ житъ лѣтъ ϙ҃ и ѳ҃ лѣт родъ емоу доуло. а лѣтъ емоу диломъ твиремъ

Гостунъ намѣстникъ сѣи. ѕ҃ лѣт родъ емоу ерми а лѣт емоу дохсъ твиремъ

Коуръть ξ лѣт дрьжа. родъ емоу доуло. а лѣт емоу. шегоръ вечемь.

Безмѣръ ѓ҃ лѣт. а родъ емоу дуло. а лѣт емоу шегоръ вѣчемь. сии ѕ҃ кънѧзь дръжаше кнѧжение обону страноу дунаіа. лѣт ѳ҃ и ѕ҃і остриженами главами. и потомъ приде на страноу Дунаіа Испери[x] кнзь тожде и доселѣ.

Есперихъ кнзь ξ и одино лѣто родъ емоу доуло. а лѣтъ емоу верениалемъ.

---

[1]) Loc. cit.

[2]) Die alttürkischen Inschrtften der Mongolei.

[3]) Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien, 28 (1877) 683.

[4]) Op. cit, 98.

[5]) Извѣстія русск. арх. Института въ К-полѣ, X, 1905, 545 (албумъ, табл. CXVIII).

Тервель к҃ и а҃ лѣт род емоу доуло. а лѣт емоу текоучетем. твиремь.

(—) к҃ и и҃ лѣт. род емоу доуло. а лѣт емоу дваншехтемь.

Севаръ е҃ лѣт. род ему доуло а лѣт емоу тохальтомъ.

Кормисошь зі лѣт. род емоу вокиль. а лѣт емоу шегоръ твиримь.

сиже кнзь измѣни родъ доуловъ рекше вихтунь.

Винехъ з҃ лѣт. а родъ емоу оукиль емоу имѧ шегоралемь.[1])

Телець г҃ лѣт родъ емоу оугаинъ а лѣт емоу соморъ. алтемъ. и сии иного радъ.

Оуморъ м҃ днии, родъ емоу оукиль. а емоу диломь тоутомъ

Редътъ, въ който *шегоръ алемъ* се срѣща, е сѫщиятъ, въ който вмѣсто лѣт стои имѧ. Сега безъ колебание можемъ да поправимъ грѣшката.

Въ 1898 г. азъ посочихъ[2]), че Винехъ трѣбва да бѫде сѫщиятъ ханъ, когото гръцкитѣ писатели Теофанъ и Никифоръ наричатъ Сабинъ *(Σαβῖνος)*. Въ туй врѣме и Марквартъ независимо е дошълъ до сѫщото убѣждение.[3]) Списъкътъ поставя Винеха прѣдъ Телеца и му дава 7 години, когато пъкъ отъ гръцкитѣ източници се вижда, че Сабинъ се възкачилъ на прѣстола слѣдъ смъртьта на Телеца. Отъ това Марквартъ заключи, че били размѣнени мѣстата на Телеца и Винеха въ списъка. Азъ ще излѣза отъ прѣдположението, че Винехъ би трѣбвало да наслѣди Телеца и ще видимъ, че прѣдположението се потвърждава отъ нашитѣ резултати.

Телецъ повелъ българитѣ противъ една императорска армия и прѣтърпѣлъ силно поражение на 30 юний тази година, която Теофанъ[4]) и Никифоръ[5]) посочватъ като индикт. 1. Теофанъ споменава, че деньтъ билъ четвъртъкъ и това ни помага съ сигурность да установимъ годината 763. Сваляне то и смъртьта на Телеца сѫ права послѣдица отъ поражението, така че ние можемъ правдоподобно да ги поставимъ съ провъзгласяването на Сабина въ юлий — августъ 763 г. Значи годината на Винехъ—Сабинъ е била *шегоръ алемъ*. Ясно е, че това е годината на неговото възкачване. Като прѣдполагаме, че това е тъй, имаме една *шегоръ алемъ* година, която отчасти съвпада съ юлий—августъ 763 г., раздѣлена съ *промежутъкъ отъ около 60 години* отъ друга *шегоръ алемъ* година, която отчасти е съвпаднала съ септемврий 821 г.—августъ 822 г. Това изведнажъ ни навежда на мисъльта, че българитѣ сѫ смѣтали хронологията си съ цикълъ отъ 60 години. Изводътъ се потвърдява и отъ друга дата въ списъка. Годината на Кур'та е *шегоръ вечемъ*. Ако тя, както прѣдполагамъ, означава годината на възшествието му, тогава, слѣдъ като той е царувалъ тъкмо 60 години, го-

---

[1]) Въ ржкописа имѧше горалемь, поправилъ Куникъ.

[2]) Gibbon, VI, Appendix 9, p. 547.

[3]) Chronologie, 74.

[4]) Ed. De Boor 433, подъ А. М. 6254. Въ този случай индиктионъ 15 е вѣренъ, а А. М. погрѣшенъ.

[5]) Hist., ed. De. Boor 70.

дината на наслѣдника му Безмѣръ трѣбва да бѫде сѫщата и така е. Сѫщо тъй годинитѣ на митичния Авитохолъ били 300=петь 60 —годишнини и двамата, той и наслѣдникътъ му, иматъ една и сѫща година *диломъ твиремъ*.

Освѣнъ това, ако прѣдположимъ, че втората дума на всѣка глоса (която винаги свършва съ *емъ* или *омъ*) прѣдставя десетица, тогава излиза, че има само шесть различни десетици, именно: *твиремъ* (твиремь, твиримь), *вечемь* (вѣчемь, оуч (ет) емъ), *алемъ* (алемь), *ехтемь*[1]), *альтомъ*, *тоутомъ*. (За сега оставямъ на страна въпроса, дали *алтемъ* трѣбва да се идентува съ *алемъ* или съ *альтомъ*). Прѣдположението, че втората дума е десетица се подкрѣпя отъ числената система въ старитѣ турски надписи, въ които единицата е прѣдъ десетицата; напр. токузъ йегирми=9.20. Но трѣбва да се забѣлѣжи, че това не значи 29, а 19 („neun auf zwanzig"), както посочи В. Бангъ[2]). Трѣбва да се забѣлѣжи по отношение на числата въ списъка, че единици никога не се срѣщатъ сами, тѣ винаги сѫ придружени отъ десетици. При хронологически цикълъ, раздѣленъ на декади, това се разбира. Понеже годинитѣ 11—20 били „двайсети" години, 21—30 — „трийсети" години и т. н., очевидно, било е удобно да смѣтатъ годинитѣ 1—10 като „десети" години; напр. означаватъ годината 5 не просто 5, а 5.10 (сѫщо както 15 е било 5.20).

Какъвъ е билъ характерътъ на българската година? дали е била тя слънчева или мѣсечна? Фактътъ, отъ който излѣзохме, е, че годината *шегоръ алемъ* е текла прѣзъ юлий — августъ 763 християнска г. и пакъ прѣзъ извѣстна часть на хр. г. 821, 1 септември — 822, 31 августъ. Ако годинитѣ биха били слънчеви, това не би било възможно. Ако тѣ сѫ били мѣсечни (354/5 дни), понеже 60 мѣсечни години=58 слънчеви[3]) и 78 дена, ясно е, че сѫщата циклическа година, въ която юлий — августъ падатъ въ 763 г., ще се повтори прѣзъ септември-ноември въ 821 год. Това отговаря на датата; цикълътъ е билъ мѣсеченъ.

Знае се, че китайската хронологична система, която датира отъ много старо врѣме, се основава на 60-годишенъ цикълъ[4]). Турскитѣ орхански надписи потвърдиха даннитѣ на китайскитѣ анали, че китайцитѣ наложили своя календаръ на турцитѣ поне за офи-

---

[1]) Или *шектемъ*. Въ текста има *дваншехтемъ* и раздѣлата на думитѣ трѣбва да се остави отворена.

[2]) Вж. прѣдговора му на Марквартовата, Chronologie der alttürkischen Inschriften. Този брой възприематъ Марквартъ, Радловъ, Хиртъ и Бартолдъ (вж. Радловитѣ Alttürkischen Inschiften, 2-te Folge, 1899).

[3]) Смѣтайки като арабитѣ — 19 год. съ по 354 дни и 11 г. съ по 355 дни въ периодъ отъ 30 години.

[4]) Класическо съчинение върху китайския календаръ е това на Иделера, Über die Zeitrechnung der Chinesen, Abh. (hist-phil) d. k. Ak. d. W. zu Berlin, 1837 г.

циялна употрѣба[1]) и датата изглежда да е била около 586 г. сл. Хр.[2]). Но нѣма основание да се мисли, че този календаръ е билъ прѣданъ на българитѣ. Ще видимъ отъ това изслѣдване, че българитѣ систематизирали хронологията си, едва слѣдъ като се настанили на югъ отъ Дунава, когато не става въпросъ за влияние отъ централна Азия, и на второ мѣсто тѣхниятъ календаръ сжществено се е различавалъ отъ китайския, като не знаяли да хармонират, чрѣзъ прибавки отъ врѣме на врѣме, мѣсечнитѣ съ слънчевитѣ периоди. Отъ друга страна, изглежда правдоподобно, че употрѣбата на 60 като основно число (както нашето 100) се корени дълбоко въ общата древность на източнитѣ турци и българитѣ.

Употрѣбата на мѣсечна година безъ периодични прибавки повдига другъ въпросъ. Дали българитѣ сж мѣрили врѣмето чрѣзъ мѣсечни години прѣди да системазират хронологията си прѣзъ VII—VIII в. или пъкъ, може би, тѣ сж възприели за официялната си хранология луннитѣ години на хиджра? Послѣдното е, по никой начинъ, невъзможно. Азъ мога да посоча бѣлѣжито свидѣтелство въ отговоритѣ на Николая относително вноса на арабски книги между българитѣ (libri profani quos a Saracenis abtulisse ac apud vos habere perhibetis). Но въ всѣки случай, понеже, изслѣдвайки хронологията, ще бжде необходимо да се уравнятъ българскитѣ лунни години съ християнскитѣ, голѣмо практично удобство ще бжде, ако прѣдположимъ, че тия години сж се съвпадали съ годинитѣ на хиджра. Напр., 206 г. хиджра е траяла отъ 6 юний 821 г. до 26 май 822 г., а това е включвало септемврий—ноемврий 821 г., който периодъ е впадналъ въ една *шегоръ алемъ* година. По сжщия начинъ врѣмето юлий—августъ 763 г. се е паднало въ 146 г. х. Като взememъ тогазъ (само за цѣлта на изчислението) 146 г. хиджра да съвпадне съ *шегоръ алемъ*, ще постигнемъ резултати, които въ никой случай не могатъ да бждатъ съ повече отъ нѣколко мѣсеца погрѣшни и ясно е, че, при нашитѣ дати, бидейки таквизъ, каквито си сж, ние не бихме могли да се надѣваме за по-голѣма отъ тая приблизителна точность.

За да се изчислятъ датитѣ на списъка, не е сжществено да се знае значението на численитѣ декади, до колкото можемъ да опрѣдѣлимъ тѣхния цикличенъ редъ. А необходимо е да се опрѣдѣли, въ кои години сж съвпаднали декадитѣ-дати. Сега, като знаемъ годината, въ която е била год. *шегоръ алемъ*, изведнажъ бихме познали, кога е била *алемъ*, ако знаехме, колко е траяла *шегоръ*. За щастие, списъкътъ ни дава срѣдства да опрѣдѣлимъ *шегоръ* като едно отъ двѣтѣ числа. Годината, когато Безмѣръ се възкачилъ, е *шегоръ вечемъ*, той управлявалъ три години, Кур'тъ го наслѣдилъ въ *верени алемъ*. Явно е, че, ако *шегоръ* означава

---

[2]) Вж. Thomsen. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Mém. de la soc. finnougrienne, V (Helsingfors, 1896), 172—7. Hirth, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk (у Радлова, Die altt. Inschr. der Mongolen, 2-te F.), 116.

[3]) Deguignes, Hist. générale des Huns, I, 2, p. 404.

нѣкое число по-малко отъ 8, Кур'тъ се е възкачилъ на прѣстола въ една *вечемъ* година. *Шегоръ* може да бѫде само 8 или 9; ако е 8, *верени* е 1 ; ако е 9, *верени* е 2. Значи, трѣбва да възприемемъ една отъ тия алтернативи като дѣйствителна хипотеза. Ще прѣдположа, че *шегоръ* е 8 и послѣ ще намѣримъ подтвърждение на това прѣдположение.

Нѣмамъ намѣрение да съгласувамъ изслѣдването си чрѣзъ етимологически сравнения съ турски или други езици (иначе сравнението *шегоръ* : турското *секизъ* 8 би могло да ни подсѣти да уравнимъ *шегоръ* съ 8). Гилфердингъ, Куунъ и други сѫ се опитвали да обяснятъ българскитѣ числа съ помощьта на маджарски, турски и др. езици и не сѫ дошли до никакви резултати. Моятъ методъ е да изслѣдвамъ списъка въ свѣтлината на собствената му яснота и да потърся външна помощь само отъ нѣкои данни на гръцкитѣ хроники, относещи се до VIII в. Не ще правя никакви лингвистични прѣдположения, а ще слѣдвамъ, както Платонъ казва, *ὅποι ἂν ὁ λόγος ἄγῃ*. Лингвистиката послѣ може да се занимае съ заключенията.

И тъй за прочитането на списъка азъ полагамъ слѣднитѣ хипотези :

1. Българскитѣ числа означаватъ датитѣ на възшествието на хановетѣ.[1])

2. Отъ двѣтѣ числа, които обозначаватъ датата, второто число е десетица и едно число като 1.20 значи не 21, а 11.

3. Хронологичната система е цикълъ отъ 60 години.

4. Годинитѣ сѫ лунни и нѣма прибавки.

5. Шегоръ=8.

По-нататъкъ, за да се улесни изчислението, ще се смѣта, че българската лунна година съвпада съ съотвѣтната година на хиджра.

Но прѣди да почнемъ изслѣдването на хронологията, необходимо е да се направятъ нѣкои критични бѣлѣжки върху текста. Едно бързо прѣглеждане показва, че годинитѣ, прѣзъ които управлявали хановетѣ, въ нѣкои случаи прѣтърпѣли повръда. Кормисошъ се възкачилъ на прѣстола въ 8. *твиремъ*. Ако неговиятъ прѣдшественикъ Севаръ е управлявалъ само 5 години, както е въ текста, годината на неговото възкачване би била 3. *твиремъ*. Но неговата година е *тохъ альтомъ*. Да мине отъ една декада къмъ осмата година на друга декада, той трѣбва да е царувалъ повече отъ 8 години. Не възприемемъ ли, слѣдователно, крайно неправдоподобната алтернатива, че *альтомъ* е грѣшка вмѣсто *твиремъ*, трѣбва да прѣдполагаме, че ѳ е грѣшка вмѣсто по-голѣмо число (напр. ѳі=15). Досущъ такова противорѣчие срѣщаме при Гостуна. Въобще, азъ прѣдполагамъ, като нѣщо принципиално, че българскитѣ години на възшествията, изцѣло написани, сѫ вѣрни и че въ случай на про-

---

[1]) Съкращението лѣт прѣдъ бълг. числа въ текста, значи, е вмѣсто лѣто (sing).

тиворѣчие, грѣшката трѣбва да се търси въ словѣнскитѣ цифри, които означаватъ годинитѣ на хануванията, или другждѣ.

Пакъ отъ Теофана узнаваме (подъ А. М. 6211), че Тервель е билъ още живъ въ 718—9 г. сл. Хр. Между тази година и 760, когато Телецъ се възкачилъ на прѣстола, нѣма мѣсто за 28-тѣ години, опрѣдѣлени отъ списъка за единъ безименъ управникъ, и за 17-тѣ години, опрѣдѣлени за Кормисоша, дори безъ да имаме прѣдъ видъ хануването на Севара. Това показва, че текстътъ не е вѣренъ и или годинитѣ на хануванията сѫ много погрѣшни, или пъкъ нѣкои отъ хановетѣ не сѫ вписани на мѣстото си. Ние вече видѣхме, че Телецъ и Винехъ сѫ размѣнени и трѣбва да бѫдемъ приготвени да считаме тази размѣна, както и поврѣдата на числата, като възможенъ източникъ на грѣшка.

Ржкописътъ, отъ който прѣписвачътъ е прѣписалъ нашия текстъ, изглежда да е билъ нечетливъ тъкмо слѣдъ реда на Тервеля. Подиръ годината на неговото възкачване слѣдва друго числително — *твиремъ*. Цѣлъ редъ изглежда да е билъ изпуснатъ, съ изключение на послѣдната дума, а сѫщо и името на слѣдващия ханъ било пропуснато.

Важно е да се забѣлѣжи, че годинитѣ на хануванията сѫ дадени като кржгли числа, като че ли всѣки ханъ е владѣлъ толкозъ пълни години безъ мѣсеци. Трѣбва да се заключи, че тия години не сѫ оригинални дати; иначе, и мѣсецитѣ щѣха да бѫдатъ отбѣлѣжени. Годинитѣ на възкачванията били оригинално вписани и отъ тѣхъ били изведени годинитѣ на хануванията чрѣзъ механично прѣсмѣтане. Единствено изключение въ списъка е послѣдниятъ ханъ, Уморъ, който царувалъ 40 дни. Можемъ да прѣдположимъ съ извѣстна вѣроятность, че списъкътъ датира отъ врѣмето на Уморовия наслѣдникъ. Сѫщо така можемъ да считаме за възможно текстътъ първоначално да е билъ написанъ на гръцки, а словѣнскиятъ текстъ да е прѣводъ отъ гръцкия. Знаемъ отъ старобългарскитѣ камъне, че прѣди въвеждането на словѣнската азбука въ втората половина на IX в. гръцкиятъ е билъ писменъ езикъ на българитѣ. Българскитѣ имена на цикличнитѣ години ще да сѫ били написани съ гръцки букви, както е въ чаталарския надписъ.

II.

Не е мжчно да се опрѣдѣли цикличниятъ редъ на четири отъ декадитѣ. Годината на Безмѣра е *шегоръ вечемъ*, а тя е 3 години прѣди *верени алемъ*, ∴ *вечемъ* е декадата непосрѣдно прѣдъ *алемъ*. Годината на Кормисоша е *шегоръ твиремъ*, а тя е 20 (3+17) години прѣдъ *шегоръ алемъ*, ∴ *твиремъ* е втората декада прѣдъ *алемъ*. Годината на Умора показва, че *тоутомъ* е декадата непосрѣдно слѣдъ *алемъ*. Така добиваме реда: *твиремъ, вечемъ, алемъ, тоутомъ*.

Изглежда правдоподобно, че *алтомъ* е прѣдъ *твиремъ*. Защото Севаръ дошълъ на прѣстола въ *тохъ алтомъ* и, ако възприемемъ ѣı като най-проста поправка на ѣ, царувалъ 15 години,

до годината *шегорѣ твиремъ*. Ако е тъй, *альтомъ* е декадата прѣдъ *твиремъ* и останалата декада *ехтемъ* е прѣдъ *альтомъ*. Това опрѣдѣление, зависеще отъ прѣдполагаемата поправка на едно число, е несигурно, обаче, ще се явятъ нѣкои потвърждения и ще го възприемемъ врѣменно. Съотвѣтно съ това, опрѣдѣляме цикличния редъ, както слѣдва:

алемъ, тоутомъ, ехтемъ, альтомъ, твиремъ, вечемъ.

Щомъ шегоръ алемъ = 146 г. хиджра, алемъ = 148 г. х., веднага получаваме слѣдната таблица на декадитѣ години.

тоутомъ	*алемъ*	*вечемъ*
158 х. 774/5 хр.	148 х. 765/6 хр.	138 х. 755/ 6 хр.
98 „ 716/7 „	88 „ 706/7 „	78 „ 697/ 8 „
38 „ 658/9 „	28 „ 648/9 „	17 „ 639/40 „
твиремъ	*алтьомъ*	*ехтемъ*
128 х. 745/ 6 хр.	118 х. 736/7 хр.	108 х. 726/7 хр.
68 „ 687/ 8 „	58 „ 677/8 „	48 „ 668/9 „
8 „ 629/30 „		

Текстътъ показва едно дѣление на българската история на два периода съ раздѣлна точка минаването на Дунава, което спада въ врѣмето на Есперихa. Можемъ да почнемъ съ първия периодъ, прѣзъ който вписката въ списъка е отчасти митическа.

Знаемъ отъ гръцкитѣ хроники, че Есперихъ (Аспарухъ), който довелъ народа си прѣзъ Дунава, живѣлъ въ VII в. Неговата година е *верени алемъ* (=1. *алемъ*, както видѣхме) и единчката година съ това означение, която можемъ да вземемъ въ съображение е тая, що отговаря на 19 х. = 640 хр. (2 януарий—20 декемврий). Годината на Безмѣра, *шегоръ вечемъ*, = 16 х., дѣйствително съвпада съ 637 хр. Кур'тъ ханувалъ цѣлъ цикълъ и годината му, подобно на *шегоръ вечемъ*, отчасти съвпада съ 579 хр. Неговиятъ прѣдходникъ Гостунъ се възкачилъ на прѣстола въ *дохсъ твиремъ* и затова (както видѣхме по-горѣ) той не е могълъ да ханува 2 години, защото въ такъвъ случай годината му щѣше да бжде 6. *вечемъ*. Най-простата поправка би била (както при Севара) да четемъ ѕ вмѣсто ѕ, което би ни дало *дохсъ* = 6 и годината на Гостуна би съвпадала отчасти съ 567 хр. Обаче, възможно е правилната поправка да е малко по-усложнена, защото хануването на Ирника внася друга трудность.

Годината на Ирника е *диломъ твиремъ*. Той ханувалъ (въ текста е „живѣлъ", ала годинитѣ на „живота" му, ясно е, сж взети за години на хануването) 108 години, така че той отчасть миналъ въ областьта на мита. Но неговото възкачване въ една *твиремъ* година и това на наслѣдника му пакъ въ *твиремъ* година сж несъобразни съ 108-годишно хануване. 6. *твиремъ* + 108 би дало 8. *вечемъ*. Не е удобно да поправяме 108 на 118, защото 118 би дало *шегоръ твиремъ*. Можемъ да обяснимъ грѣшката съ това, че

нѣкой промежутъченъ ханъ е изчезналъ. Или нѣкой редъ прѣдъ Гостуна е съвсѣмъ изпуснатъ, или пъкъ Гостунъ и нѣкой другъ ханъ, който го наслѣдилъ, се слѣли, като били пропуснати части отъ двата реда. Цикличната година на Ирниковата смърть би могла да се опрѣдѣли, ако знаехме стойностьта на *диломъ*. Годината на Умора е *диломъ тоутомъ*, а понеже Винехъ, неговиятъ прѣдходникъ, ханувалъ 7 години и се възкачилъ на прѣстола въ *шегоръ алемъ*, *диломъ* значи 3. Едно хануване отъ 108 години, започнато въ 5. *твиремъ*, свършва въ 3. *алътомъ*. Наслѣдникътъ на Ирника, съобразно съ туй, ханувалъ отъ 3. *алътомъ* до 6. *твиремъ*, т. е. 13 години. Ако първоначалниятъ текстъ е билъ такъвъ:
Гостунъ. намѣстникъ сѣи (ѓи лѣ^{т} ро^{д} емоу*. а лѣ^{т} емоу* (=3) алътомъ. * намѣстникъ сѣи). ѓи лѣ^{т} ро^{д} емоу ерми. а лѣ^{т} емоу дохсъ твиремъ. разваленото лесно би могло да се обясни. Но изпускането на цѣлъ редъ прѣдъ Гостуна е може би почти вѣроятно [1]).

Като изравнимъ резултатитѣ съ християнското лѣточисление, ще получимъ слѣднитѣ години:

Ирникъ.	диломъ твиремъ	= 450	сл. Хр.
Гостунъ (или безименъ) . .	3 алътомъ	= 554/5	„ „
Безименъ (или Гостунъ)	дохсъ твиремъ	= 567/8	„ „
Кур'тъ	шегоръ вечемъ	= 578/9	„ „
Безмѣръ.	шегоръ вечемъ	= 637/8	„ „
Есперихъ	верени алемъ	= 640	„ „

Годината на легандарния Авитохолъ, който ханувалъ 300 години (=около 291 слънчеви), би съотвѣтствувала на 159 сл. Хр.

Ясно се вижда, че възкачването на Ирника е близо до смъртьта на Атила (453 сл. Хр.) и пропадането на хунската империя (454 сл. Хр.), което направи българитѣ независими. Прѣдположението на Маркварта [2]), че митоисторичниятъ Ирникъ на българското прѣдание не е другъ, а Ернахъ (Ἤρνάχ Priscus fr. 8), синъ на Атила, който потегли за съсѣдната страна на устията на Дунава слѣдъ поражението на хунитѣ, е достойно за внимание. Този въпросъ е външъ отъ сегашната ми цѣль. Но въ всѣки случай фактътъ, че опрѣдѣлихме годината на Ирниковото възшествие [3]) тъй близко до таквозъ

---

[1]) Така прѣдъ Есперихa имало 6 князе. Текстътъ казва за тѣхъ: „тия 5 князе". Слѣдователно 5 е вмъкнато отпослѣ.

[2]) Op. cit. 75—6.

[3]) Сжщо може да се отбѣлѣжи, че нашата алтернативна дата за възшествието на Гостуна 554/5 е съобразна съ теорията на Маркварта, че Гостунъ (словѣнско име) е сжщиятъ *Κελα γάστης*, който се споменава у Менандра fr. 6. Марквартъ дѣйствително поставя неговото царуване въ 554—5 г. (стр. 80), но въ обяснението на списъка (стр. 75) посочва датата 614/5 г. и не обяснява туй противорѣчие. Той погрѣшно мѣсти Безмѣра прѣдъ Кур'та и, ако Безмѣръ, както той мисли, е билъ славянинъ, какъ може да обясни факта, че той е принадлежалъ къмъ българската фамилия Дуло? Въобще, Марквартовата хронология (Ирникъ 464—513, Гостунъ 614—5, Безмѣръ 616-8. Кур'тъ 619—78), която почива на невѣрната мисъль, че Ирниковитѣ 108 год. би трѣбвало да се поправятъ на 150, е далечъ отъ истината. Прѣдположението му, че Авитохолъ означава Атила има извѣстна вѣроятность.

важно събитие за българската история, каквато е смъртьта на хунската мощь, може да се вземе като потвърждение на нашатѣ резултати.

Прѣселението на българитѣ отъ тѣхнитѣ мѣста, сѣверно отъ Дунава, въ Мизия е забѣлѣзано отъ автора на списъка като раздѣлна епоха въ българската история. Той отбѣлѣзва, че всичкитѣ години, прѣзъ които „тия (петь) князе“ (т. е. Авитохолъ - Безмѣръ) управлявали оттатъкъ Дунава, били 515. По текста, какъвто си е, имаме 300+108+2+60+3=473. За да съгласи цифритѣ, Иречекъ прѣдложи ρ̃ и ѝ (150) вмѣсто ρ̃ и ѝ за Ирника и тази поправка изглежда да е била възприета. Нашето изслѣдване на българскитѣ дати измѣства това четене, защото, ако Ирникъ е управлявалъ 150 г., краятъ на неговото хануване би падналъ въ *диломъ тоутомъ* и не би имало мѣсто за наслѣдницитѣ му. Ако приемемъ поправкитѣ, които се опитахъ да направя, имаме 300+108+13+12+60+3=496. Има още единъ недоимъкъ отъ 19 години. Азъ заключавамъ, че полученото обяснение на тия 515 години е погрѣшно.

Наистина, изглежда да е ясно, че това число покрива цѣлия ранъ периодъ до минаването на Дунава и, въпрѣки израза „тия (5) князе“, включва годинитѣ на Есперихa, когато той още е билъ на сѣверъ отъ Дунава. Защото нѣма основание да се прѣдполага, че се е прѣселилъ въ годината на възшествието си. И така разликата между 515 и сбора на годинитѣ на прѣдишнитѣ хануванията 496 ни помага да опрѣдѣлимъ тази година отъ хануването на Есперихa, прѣзъ която е миналъ Дунава. Оттатъкъ Дунава той е царувалъ 19 години.

Сега сме въ положение да опрѣдѣлимъ въпроса, въ коя година е започналъ цикълътъ. Що е българската ера? Отговорътъ дава поразително потвърждение на нашитѣ резултати и оправдание на нашитѣ хипотези. Рѣшителното събитие въ българската история е прѣселението, което заведе българитѣ на постояно мѣстожителство въ Мизия, и то е означено като ера въ царския листъ. То е отбѣлѣжено като събитие, послужило за изходна точка на хронологията. За да се докаже, че българската хронологична ера дѣйствително е минаването на Дунава, необходимо е условието датата на това събитие да отбѣлѣзва началото на нова декада; изпълни ли тя това условие, нейното право трѣбва да се счита вече установено. Понеже годината на Есперихa е *верени алемъ*, неговата 19-та година изтича въ годината *тоутомъ*; така че минаването на Дунава е фиксирано въ тоутомъ —точката, отъ която започва нова декада.

верени ехтемъ

Това не можемъ да считаме проста случайность, защото вѣроятностьта е деветь на десеть противъ такъвъ резултатъ.[1])

Годината *тоутомъ*=658/9 сл. Хр. (9 юний — 28 май) и *верени*

[1]) Този резултатъ потвърдява хипотезата, че шегоръ =8. Защото, ако хронологията бѣше прѣсметната възъ основа на прѣдположението, че шегоръ =9, минаването на Дунава щѣше да се падне въ 2. ехтемъ.

ехтемъ=659/60 (29 май — 16 май), *тъй че годината 659 сл. Хр. е датата на българското пръселение и началото на хронологическия цикълъ*. По такъвъ начинъ получихме стойностьта на численитѣ декади: ехтемъ = 10, алтомъ = 20, твиремъ = 30, вечемъ = 40, алемъ = 50, тоутомъ = 60.

Новата дата на българското пръселение не се съгласява съ възприетия възгледъ, който поставя това събитие по-късно, въ царуването на Константина IV. Този възгледъ се основава на разказитѣ на Теофана и Никифора, които сж отъ единъ и сжщъ източникъ. Теофанъ (подъ А. М. 6171, инд. 1) съобщава, че въ тази година (679 сл. Хр.) *τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐπῆλθεν τῇ Θράκῃ*, че Константинъ IV, като чулъ, какво тѣ били въ Оглосъ или Онглосъ *ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου* и опустошавали провинциитѣ, изпратилъ експедиция, билъ разбитъ и сключилъ миръ. Въ този лѣтописенъ разказъ той вмъква едно отклонение къмъ „старата история на Оногундури, Българи и Кутраги“ и разказва легендата за петтѣхъ сина на Кробата, третиятъ отъ които, Есперихъ, миналъ Днѣпъръ и Днѣстъръ и заелъ Оглосъ между Дунава и *βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμούς*. Пръселението на Есперихъ отъ отвждната страна на Днѣпъръ, разбира се, е сжщо така митично, както и разпръсването на Кробатовитѣ синове, защото българитѣ несъмнѣно сж живѣли въ съсѣдство съ Долния Дунавъ отъ V в. насамъ. Явно е, че Кробатосъ или Кроватъ е сжщиятъ този Кур'тъ отъ ханския списъкъ и едва ли има нужда да се съмнѣваме, че Есперихъ е, както казва легендата, синъ на Кур'та. Датата, която Теофанъ дава за смъртьта на Кровата и пръселението е царуването на Константина II *(ἐπὶ τῶν χρόνων Κωνσταντίνου τοῦ εἰς τὴν δύσιν)*. Въ сжщность Кур'тъ умрѣлъ (споредъ списъка) въ царуването на Хераклия, но легендата, като асоцира смъртьта му съ пръселението, отмѣстя датата напрѣдъ въ царуването на Константина, защото историческото събитие, което е основа на разказа за пръселението, спада къмъ царуването на Констанса. Такова събитие е очевидно заемането на Оглоса отъ Есперихa. И тъй това заемане на Оглоса означава минаването на Дунава; то е първиятъ периодъ отъ завладѣването на отсамъ-дунавска България. Хронографитѣ не сж разбрали това: тѣ мислили, че Оглосъ е на отвждния брѣгъ на Дунава, а модернитѣ историци, съобразно съ това, сж опрѣдѣляли пръселението отъ сѣверъ къмъ югъ прѣзъ Дунава по-късно. Иречекъ го намира за непосрѣдно послѣдствие отъ разбиването на Константина IV въ 679 г. „Българитѣ, виждайки безсилието на византийцитѣ, още сжщата година се населили по дѣсняи брѣгъ на Дунава“[1]). Но крѣпостьта Оглосъ (то е било укрѣпено мѣсто, а не цѣла область—Теофанъ *ὀχύρωμα προλεχθέν*) лежи, както вече знаемъ сега, на дѣсния брѣгъ на Дунава. Оказасе отъ археологично изслѣдване, че голѣмитѣ земни укрѣпления при Св. Николицелъ, близо до стария Новиодунумъ (мѣсто съ голѣмо стратегично значение), сж българско потекло и че мѣстото напълно отго-

[1]) Op. cit. 129.

варя на описанието, което Теофанъ и Никифоръ даватъ за положението на Оглоса. Несъмнѣно е почти, че мѣстото е сжщото това, което по-късно бѣ наречено *ἡ μικρὰ Περισθλάβα*[1]).

Слѣдователно, гръцкитѣ и българскитѣ свѣдѣния напълно се съгласяватъ. Гръцката дата за Есперихована окупация на Оглоса е царуването на Констанса II, българската дата за минаването прѣзъ Дунава е 659 сл. Хр. Кога българитѣ почнали да се простиратъ отсамъ Добруджа и да заематъ Мизия, това е другъ въпросъ. Навѣрно слѣдъ 679 г.

Сега пристжпваме къмъ втората часть на нашия документъ, списъкътъ на отсамъ-дунавскитѣ князе, и още въ началото срѣщаме непослѣдователность на текста. Казано е, че Есперихъ хануваль 61 год. ∴ понеже той се възкачилъ на прѣстола въ 1. *алемъ*, годината на неговия наслѣдникъ би трѣбвало да бжде 2. *алемъ*. Но Тревельовата година е *текъ вечемъ*[2]), която трѣбва да бжде прѣди 698 (понеже *вечемъ*=697/8) ∴ Есперихъ не е могълъ да царува 61 г.

Годинитѣ и на Тервельовото хануване трѣбва сжщо да сж погрѣшни. Най-късната година, въ която той е могълъ да се възкачи на прѣстола, е 696/7 (като прѣдполагаме *текъ*=9). Знаемъ отъ Теофана, че най-раната възможна година за края на неговото хануване е 718/19 сл. Хр., която съотвѣтствува на 2. *ехтемъ*. Така, той трѣбва да е хануваль поне 23 г. и трѣбва да има грѣшка въ приписванитѣ му отъ текста 21 години.

Ние отбѣлѣжихме вече, че нѣма мѣсто за безименното цареване отъ 28 год. между Тервеля и Севара. По-нататъкъ текстътъ дава *твиремъ* веднага слѣдъ бѣлѣжката за Тервеля и това показва, че бѣлѣжката за другъ нѣкой ханъ е пропусната, понеже образецътъ на прѣписвача тукъ е билъ съвсѣмъ нечетливъ.

Задоволително разрѣшение на тѣзи мжчнотии може да се намѣри, като се прѣдположи, че редътъ на хановетѣ е билъ промѣненъ и че двата безименни хана, чиито години били *твиремъ* и *дваншъ ехтемъ*, дѣйствително сж прѣдшествували Тервеля[3]). Така:

(—) к҃ и н҃ лѣ^{т} ро^{д} емоу доуло. а лѣ^{т} емоу дваншъ ехтемъ.

(— ѕ҃ лѣ^{т} ро^{д} емоу доуло. а лѣ^{т} емоу) твиремъ.

Тарвель к҃ и а҃ ѣ лѣ^{т} ро^{д} емоу доуло. а лѣ^{т} емоу текъ вечемъ.

---

[1]) Вж. Шкорпилъ, прилож. II, 558—60, въ Абоба (cit. supr.). Гл. стр. 517. За бѣлѣжката по поселението на Аспаръ-хрука, синъ на Хубрата въ острова Пеуке, въ географията на Псевдо-Мойсея, вж. Маркварта, op. cit. 88 и Вестберга, Beitr. zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa, въ Изв. имп. Ак. Наукъ (∴ Петерсбургъ) XI. 5. 312 (1899). Писательтъ, както посочва Вестбергъ, изглежда да е съврѣменникъ (VII в.)

[2]) Текоучетемъ, развалата въ текста би могла да се обясни, като прѣдположимъ, че той е билъ прѣписанъ отъ гръцка транскрипция като *τεκ ουε-τχεμ*, особено ако *ετ* е било случайно писано надъ линията.

[3]) Фактътъ, че числата позволяватъ тази реконструкция, зависи отъ прѣдположението, че ехтемъ прѣдхожда альтомъ и подкрѣпя това прѣдположение, внушено отъ годината на Севара.

Тогава получаваме:

Есперихъ	се възк.	1 алемъ,	упр. 21 г.	640 —660/1	сл. Хр.
Безименъ	„ „	2 ехтемъ „	28 г.	660/1—687/8	„ „
Безименъ	„ „	твиремъ „	9 г.	687/8—696/7	„ „
Тервель	„ „	текъ вечемъ		696/7—	

и трѣбва да четемъ ѯ и одино вмѣсто ѯ и одино за годинитѣ на Есперихово хануване.[1])

Азъ прѣдположихъ, че *текъ вечемъ* = *9. вечемъ*. Моето основание за туй е, че, ако Тервель се е възкачилъ на прѣстола въ тази година и умрѣлъ въ 3. *ехтемъ* = 719/20, имаме 24 г. за неговото хануване и това внася само малка промѣна на ѯ въ ѯ въ годинитѣ на неговото хануване[2]).

Севаръ се възкачилъ въ *тохъ альтомъ* и, както вече загатнахъ, най-лесното разрѣшение (1) е да се прѣдположи, че *тохъ альтомъ*=*3. альтомъ* и че той е хануваль 15 г. (ѯ вмѣсто ѯ). Ако това е тъй, остава единъ интервалъ отъ 10 г. между него и Тервеля и ние трѣбва да прѣдположимъ, че друго хануване е пропуснато (това на нѣкой ханъ, който се е възкачилъ въ 3 *ехтемъ* и е хануваль до 3. *альтомъ*). Иначе (2) ние бихме могли да продължимъ Тервельвото хануване до Севара въ 729/30 сл. Хр., считайки го, че е хануваль 34 г., (което вмъква поправката ѯ и ѯ). Проблемата не допуща едно окончателно разрѣшение, защото нѣмаме независими данни за контрола и нашето основание да прѣдпочетемъ една хипотеза прѣдъ друга е по-голѣмата леснина на една реставрация на текста прѣдъ друга. За историческото изслѣдване въпросътъ е маловаженъ, понеже нищо не знаемъ за непосрѣднитѣ наслѣдници на Тервеля.

Годината на Кормисоша (*Κορμέσιος*) е *шегоръ твиремъ*=126 х. =743 хр. 25 окт. — 744 хр. 12 окт. Той е хануваль 17 год.[1]), така че неговата смъртъ и възшествието на Телеца би трѣбвало да паднатъ въ 5. *алемъ*. Годината на Телеца е *соморъ алемъ* (понеже очевидно е, че трѣбва да поправимъ *алтемъ*) и тука срѣщаме

---

[1]) Любопитно е, че Марквартъ (op. cit. 74) на съвсѣмъ други основания е дошъль до заключение, че „за Есперихха трѣбва да четемъ 21 г. вмѣсто 61 г.“, неговата дата за този ханъ е 679—699.

[2]) Направихъ опитъ, разбира се, съ хипотезата, че Есперихово и Тервельово хануване сж размѣнени и че Тервель е хануваль 61 г. Това би ни обяснило, че Тервель се е възкачилъ въ 2. ехтемъ и умрѣль въ 3. ехтемъ. Тогава (1) трѣбва да вземемъ текъ=2 и поправимъ ухетемъ на ехтемъ (много по-малко правдоподобна реставрация); щомъ дваншъ ехтемъ е годината на Тервельовия наслѣдникъ, трѣбва да четемъ (2) дваншъ като 3, докато тохъ альтомъ, годината на Севара, е най-вѣроятно да бѫде 3. альтомъ; и (3) трѣбва да прѣдположимъ, което е досущъ невѣроятно, че ѯ и ѯ сж били замѣнени съ ѯ (10). Освѣнъ това, (4) глосата твиремъ остава необяснена. Единичкото нѣщо, което би могло да се каже въ полза на тази хипотеза е, че Суидасъ (подъ *Ζούλγαροι*) говори за Тервеля, вече като ханъ въ врѣмето на Констанса II. Но този разказъ почива повече на нѣкаква конфузия, отколкото на чиста истина.

[2]) Иречекъ (op. cit. 140) дава 7 г. на Кормисоша (и 5 на Севара), за да направи мѣсто за безименното царуване отъ 28 год. слѣдъ Тервеля. Българскитѣ дати рѣшително опровергаватъ тази хипотеза.

една мѫчнотия. Ние вече приехме, че друго число, *диломъ*, значи 5. Но и двѣтѣ числа иматъ еднакво право, Винехъ се възкачилъ въ 8. *алемъ* и хануваль 7 г., ∴ годината на наслѣдника му би трѣбвало да бѫде 5. *тоутомъ*. Неговиятъ прѣдходникъ хануваль 3 години, ∴ неговата година би трѣбвало да бѫде 5. *алемъ*. Но текстътъ дава въ единия случай *диломъ*, въ другия *соморъ*. *Соморъ* трѣбва да отхвърлимъ, защото резултати, добити отъ прѣдположението, че *диломъ* = 5, напълно подкрѣпятъ вѣрностьта на тази хипотеза. Разрѣшението трѣбва да зависи отъ обстоятелството, че 3-тѣ години на Телеца сѫ били повече или по-малко отъ 3 год. и че компилаторътъ на списъка е знаялъ това. Напр., ако Телецъ се е възкачилъ прѣзъ послѣднитѣ мѣсеци на 4. *алемъ* и е умрѣлъ около началото на 8. *алемъ*, авторътъ, ако знаеше факта, би записалъ годинитѣ на хануването му като 3. Ние вече забѣлѣжихме, че списъкътъ навѣрно е билъ написанъ скоро слѣдъ датата, съ която той свършва; така че авторътъ лично ще да е знаялъ не само за 40-тѣ дни на Умора, но сѫщо така и за хануването на Винеха и Телеца. Затова въ тази послѣдната часть на листа (Кормисошъ – Уморъ), за която навѣрно той самъ е билъ отговоренъ, ще да е изчислилъ годинитѣ не механически, както въ първата часть на листа. Зарадъ туй е съвършено ясно, че, макаръ възкачването на Телеца да не е било въ 5. *алемъ*, той хануваль приблизително 3 г. Тогава неговата година трѣбва да е била или 4. *алемъ* или 6 *алемъ*. Понеже вече намѣрихме *дохсъ*=6, взимаме *соморъ*=4. Телецъ трѣбва да се е възкачилъ прѣзъ послѣднитѣ мѣсеци на *соморъ алемъ* и умрѣлъ прѣзъ първитѣ мѣсеци на *шегоръ алемъ*, за да бѫдатъ прѣсметнати годинитѣ му на 3. Юлий—августъ 763 г. е по-близо до началото, отколкото до края на *шегоръ алемъ*. Понеже 146 х. почва на 21 мартъ 763 хр. и 142 х. свършва на 21 априлъ 760 хр., тия дати сѫ въ съгласие съ възможностьта, че българската мѣсечна година е съвпадала съ арабската. Напр., ако Телецъ се е възкачилъ прѣзъ мартъ или априлъ 760 г. и билъ убитъ рано въ юлий 763 г., датитѣ сѫ задоволителни. Подобно на това, ако Кормисошъ е хануваль, напр., отъ края на октомврий 743 г. до края на мартъ 760 г., годинитѣ на хануването му трѣбва да се прѣсметнатъ на 17 ($16^1/_2$). Въ всѣки случай, тѣзи дати доказватъ, че, ако българската год. не е съвпадала съ арабската, почвала е не повече отъ $3^1/_2$ мѣсеца по-късно отъ год. хиджра.

Изглежда, че има значителна разлика между годинитѣ въ ханския списъкъ по отношение хануването на Винеха и Умора и гръцкитѣ хронографи. Тѣ разказватъ, че Винехъ, когото тѣ наричатъ *Σαβῖνος*, билъ изгоненъ отъ българитѣ и избѣгалъ въ Константинополъ. Паганосъ или Баянъ го замѣстилъ и въ 764—5 сл. Хр. Сабинъ е още въ императорския дворъ и Паганосъ праща една мисия при императора (Теофанъ, A. M. 6256). Нѣщо повече, Никифоръ (не Теофанъ) споменава, че Омаръ билъ провъзгласенъ отъ Сабина (ed. de Boor, 70). Отъ това бихме заключили, че хануването на Сабина е траяло само нѣколко мѣсеца и, съобразно съ туй, Марквартъ бѣ прѣдложилъ да се чете „7 мѣсеца“ вмѣсто „7 го-

дини“ за Винеха.[1]) Но въ такъвъ случай годината на неговия наслѣдникъ не би била *диломъ тоутомъ*, а или 8. *алемъ*, или 9. *алемъ*. Важното е, че Паганъ или Баянъ (което е безъ съмнѣние правата форма) съвсѣмъ не е споменатъ въ царския списъкъ. Този фактъ, мисля, ни дава ключа. Авторътъ на списъка е билъ партизанинъ на Винеха и го е считалъ, дори като е билъ въ изгнание въ Константинополъ, като законенъ ханъ. Неговитѣ 7 години продължаватъ отъ възкачването му въ *шегоръ алемъ* не до изгнанието му, а до смъртьта му, навѣрно въ Константинополъ, въ *диломъ тоутомъ* (=770 сл. Хр.) Уморъ, членъ отъ неговата фамилия и опрѣдѣленъ наслѣдникъ, билъ провъзгласенъ слѣдъ смъртьта му, но поддържанъ само 40 дни. Авторътъ, привърженикъ на фамилията Оукилъ, свършва списъка си съ послѣдния отъ тази династия.

Освѣнъ ханския списъкъ и чаталарския надписъ, има още единъ текстъ, въ който едно събитие е датирано съ старобългарския цикълъ. То е въ послѣсловието на Тоудора, цитирано отъ Калайдовича, Иоанъ Екзархъ, стр. 98.

Въ се оубо лѣто (6415) оуспе рабъ божіий сего князя отець.... великии и честнѣıи и благовѣрнѣıи господъ нашъ князь Болгарскъ именемъ Борисъ . . . Сей же Борисъ Болгарѣı крестилъ есть влѣто *етхь бехти*.

Тукъ *етхь бехти* е дадено като година за покръстването на българитѣ и ясно е, че е година отъ българския цикълъ. Най-лесна и очевидна реставрация изглежда да бѫде или *тохъ вечемъ* (*τὸχ βεχτεμ*) или *текъ вечемъ*. Да видимъ, кое отъ двѣтѣ ще даде истинската дата, която вече знаемъ поне приблизително.

Имаме три текста, които ни даватъ хронологични указания досежно покръстването на Българитѣ: (1) Папа Николай I пише на Саломона въ май 869 г., че Людвикъ Нѣмски се надѣва, какво българскиятъ царь ще пригърне християнството[1]) (2) Хинкмаръ Реймски пише въ 864 год., че Борисъ е обѣщалъ да стане християнинъ.[2]) (3) Фотий, като пище въ 869 г. на източнитѣ патриарси и епископи, споменава за българската мисия въ Римъ прѣзъ 866 г. и казва, че българитѣ били тогава християни не по-малко отъ 2 години насамъ (*δύο οὐκ εἰς ἐνιαυτούς*).[3]) Тия текстове напълно се съгласяватъ съ прѣдположението, че покръстването станало между 864 и 866 г.

Годината *тохъ вечемъ* отговаря на 251 х., която е продължавала отъ 2 февр. 865 хр. до 21 януар. 866 х., съ други думи тя ни дава 865 г. като дата на покръстването и реставрацията *тохъ вечемъ* е оправдана. Това ми изглежда да бѫде поразително потвърждение за основателностьта на метода, който употрѣбихъ и за вѣрностьта на моитѣ хипотези.

---

[1]) Op. cit. 74.

[1]) Mansi. 15, 457.

[2]) Perz, I, 473.

[3]) Epistolae, p. 1651, ed. London.

III.

Числената стойность на българскитѣ цифри, опрѣдѣлена отъ горното изслѣдване, е, както слѣдва :[1])

1 верени	
2 дваншъ (или дванъ)	9 текъ (?)
3 тохъ	10 ехтемъ (или шехтемъ)
4 соморъ	20 ал'томъ
5 диломъ	30 твиремъ
6 дохсъ	40 вечемъ
7 —	50 алемъ
8 шегоръ	60 тутомъ

Слѣдната таблица прѣдставя нашитѣ хронологични резултати. Датитѣ означаватъ възшествията на хановетѣ :

	бълг. год.	хиджр.	хр. год.
Авитохолъ	диломъ твиремъ		159
Ирникъ	диломъ твиремъ		449—450
Гостунъ (или безим.)	(тохъ ал'томъ)		554 авг. 555 авг.
Безим. (или Гостунъ)	дохсъ твиремъ		567 апр.—568 мартъ
Кур'тъ	шегоръ вечемъ		578 ноември.—579 ноември.
Безмѣръ	шегоръ вечемъ	16	637 фев. 3—638 януар. 3
Есперихъ	верени алемъ	19	640 януар. 2—декем. 20
Безименъ	дваншъ ехтемъ	40	660 май 17 – 661 май 6
»	твиремъ	68	687 юлий 18—688 юлий 5
Тервель	текъ вечемъ	77	696 апр. 10 – 697 мартъ 29
(Безименъ)	(тохъ ехтемъ)	101	719 юлий 24—720 юлий 11
Севаръ	тохъ альтомъ	111	729 апр. 5—730 мартъ 25
Кормисошъ	шегоръ твиремъ	126	743 окт. 25—744 окт. 12
Телецъ	соморъ алемъ	142	759 май 4—760 апр. 21
Винехъ	шегоръ алемъ	146	763 мартъ 21—764 мар. 9
Уморъ	диломъ тутомъ	153	770 януар. 4—декември. 23

Минаването на Дунава (българската ера) : верени ехтемъ : 39 х. : 659 хр. май 29—660 май 16.

Основанието на Прѣславъ (чаталарскиятъ надписъ) : шегоръ алемъ : 206 х. : 821 хр. юний 6 — 822 май 26.

Покръстването на българитѣ : тохъ вечемъ : 251 х. : 865 хр. февр. 2 — 866 януар. 21.

Накрай давамъ ревизиранъ текстъ на ханския списъкъ :

Авитохолъ житъ лѣ^{т} т҃. родъ емоу доуло. а лѣ^{т} емоу диломъ твиремъ.

Ирникъ житъ лѣ^{т} ρ҃ и и҃ лѣ^{т}. родъ емоу доуло. а лѣ^{т} емоу диломъ твиремъ.

[1]) Може да се забѣлѣжи сега, че двѣ отъ цифритѣ могатъ да се сравнятъ съ турски — шегоръ=секизъ=8 и алемъ=алъръ=50. Други възможни съотношения : верени = биръ = 1, текъ = докузъ=9 ; твиремъ = отузъ = 30.

Гостунъ намѣстникъ (съ) (ѓі лѣт. родъ емоу. а лѣт емоу тохъ альтемъ.

* намѣстникъ (съ) ѕі лѣт. родъ емоу ерми. а лѣт емоу дохсъ твиремъ.

Коуръть ѯ лѣт дръжа. родъ емоу доуло. а лѣт емоу шегоръ вечемъ.

Безмѣръ ѓ лѣт. а родъ емоу доуло. а лѣт емоу шегоръ вечемъ.

сии (ѕ) кърѧзъ дръжаше кнѧжение обону страноу дунаіа лѣт ѳ и ѕі остриженами главами. и потомъ приде на страноу дунаіа Исперихъ кнзь тожде и доселѣ.

Есперихъ кнзь. к и одино лѣто. родъ емоу доуло. а лѣт емоу верени алемъ.

(*) к и й лѣт. родъ емоу доуло. а лѣт емоу дваншъ ехтемъ.

(* ѯ лѣт. родъ емоу доуло. а лѣт емоу) твиремъ.

Тервель к и д лѣт. родъ емоу доуло. а лѣт емоу текъ вечемъ.

(* і лѣт. родъ емоу доуло. а лѣт емоу тохъ ехтемъ).

Севаръ ѕі лѣт. родъ емоу вокиль. а лѣт емоу тохъ альтомъ.

Кормисошъ ѕі лѣт. родъ емоу вокиль. а лѣт емоу шегоръ твиремъ.

сии же кнзь измѣни родъ доуловъ, рекше вихтунь.

Телець ѓ лѣт. родъ емоу оугаинъ. а лѣт емоу соморъ алемъ. и сиі иного радъ.

Винехъ ѕ лѣт. а родъ емоу оукіль. (а лѣт) емоу шегоръ алемъ.

Оуморъ м днии. родъ емоу оукіль. а (лѣт) емоу диломъ тоутомъ.

Напълно съзнавамъ, че прѣдложената отъ мене реконструкция на периода между Есперихa и Севара е крайно проблематична. Развалата на текста въ тази му часть прави невъзможно всѣко възстановление, до като не се намѣрятъ нови данни. Но този недостатъкъ не обезцѣнява общитѣ резултати, до които додохъ съ изслѣдването си, съвършено чисто (а върху това пакъ настоявамъ) отъ прѣдположения възъ основа на лингвистични сравнения.

Кембриджъ.

P. S Възможно е да е имало нѣкоя българска дата въ послѣдната линия на повредения ески-джумайски надписъ, публикуванъ въ *Абоба* 226. Върховетѣ на четиритѣ букви, които се виждатъ, сочатъ *ετουου* и азъ мисля, че това може да се чете *ἔτου(ϛ) οὐ (ετχεμ)*= въ годината *вечемъ*, което се отнася къмъ 814 сл. Хр. Една *вечемъ* година се е паднала въ 813/4 сл. Хр. Другждѣ ще се позанимая съ този надписъ.

Г. Баласчевъ.

Златопечатното слово отъ Царь Иоанъ Шишманъ, дадено на Рилския мънастирь*).

Златопечатното слово отъ царь Иоанъ Шишманъ, дадено прѣзъ 1378 г. 21 септември на Рилския мънастирь, до скоро врѣме се считаше отъ ученитѣ като „единственна старобългарска грамота, която е запазена не само въ Рила, нъ и въ цѣла България, а останалитѣ до сега запазени, се намиратъ въ Атонъ или въ чужбина[1])“. Съ обнародването обаче на скорописната приписка въ този хрисовулъ, се установи, че ние имаме работа не вече съ самия оригиналъ, а съ прѣписъ, който билъ направенъ (на 1734 г. 12 септ.) отъ краснописеца Иеремонахъ Партения, който ни казва: *настоящія хрисовулъ или златную печатъ блаженнаго царя Іоанна Шишмана бысть раздрушенія, преписахъ его на хартію, что бы таковое благодѣяніе царское не пришло въ забвеніе, но воспоминалося всегда и предъ богомъ и человѣкомъ*“. (Виж. „Минало“ кн. III стр. 286 и 296—297).

Нъ този паметникъ, ако и да прѣдставлява прѣписъ, нѣмаме още достатъчно основание да го отнесемъ къмъ подправенитѣ документи, и все продължава да има важно значение почти за по-голѣмата часть отъ нашитѣ научни отрасли. Така българския богословъ, въ тоя документъ ясно вижда степенъта на набожностьта на държавния глава, както и възгледътъ на държавата спрямо църквата, което е важно и за културъ-историка. Хрисовулътъ и като паметникъ на срѣднебългарски языкъ има научно значение и за филологътъ, защото въ него личатъ языковитѣ промѣнения, които сж се вмъкнали по онова врѣме у насъ и вслѣдствие съсѣдни влияния (срѣщатъ се сръбски форми). Важенъ е той и за финансиста, защото въ него се намиратъ редица свѣдения за старото ни държавно стопанство, прѣкитѣ и косвени данъци; мънастиритъ билъ освободенъ отъ всички данъци и ангарии. Интересенъ е той и за историкътъ, тъй като отъ отбѣлѣзанитѣ въ тази грамота зе-

*) Хромолитографиранъ снимъкъ отъ тоя хрисовулъ абонатитѣ на „Минало“ получиха вече своеврѣменно като приложение на IV книга.

[1]) Д-ръ К. Иречекъ, „Пжтувания по България“ стр. 638, бълг. изд. Д-ръ Л. Милетичъ, Хрисовулътъ на царя Иоанъ Шишманъ, приложение на „Църковенъ Вѣстникъ“, кн. IV V и VI, стр. 117.

млища виждаме, че часть отъ българската южна граница по онова врѣме е обхващала и жгъла между Рила, Струма и Джерменъ и отдѣлни села въ Джумайско и въ Разлога[2]). Той възбужда любопитство и у социолога, защото тамъ се намиратъ откъслъчни извѣстия и за отношенията на царя спрямо часть отъ людитѣ, които били подарени на мънастиря, като попъ Теодоръ съ рода си и Петъръ Теодосовъ съ братята си. Мънастирятъ изобщо билъ поставенъ вънъ отъ властьта на всички земски и придворни чиновници, малки и голѣми боляри.

Образътъ на царь Иоанъ Александъръ върху печата на хрусовула, даденъ на Орѣховския мънастиръ (Радомирско въ 1348 г.).

Сплетенитѣ пъкъ изкусно червени букви, които съдържатъ въ видъ на подписъ царската титла, прѣдставляватъ интересъ и за художника; а сребърно-позлатениятъ печатъ, който виси на копринена връвъ, има значение за сфрагистика и палеографа и пр. Печатътъ обаче съдържа елементи, които възбуждатъ подозрѣние по отношение неговата автентичность. За това ний даваме тукъ фотографическо клише, което зна-

[2]) Отъ селищата, споменувани въ хрисовула . . . . до сега сжществуватъ между Дупница и Кочериново: Бъдино (Бадино, Баденско), Кръчино, Чртовъ долъ, въ долината на р. Рила, Пъстра, Възово (сега Бозовòя). въ Разлогъ Гнидобрадско (сега село Нидобрско . .). Въ Джумайско: Лѣшко, Селище, Дреновъ долъ (сега Дреново, на дѣсния брѣгъ на Струма), Цѣрово, най-послѣ на западната страна на Струма при Кресна, Градечница (сегашното полу-помашко село Градешница). Сжщо тъй сжществуватъ и до сега много имена на

чително се отличава отъ онова, обнародвано отъ В. Добруски въ Сборника за Народни Умотворения, кн. XVIII стр. 816. Тъй като то е изрисувано отъ ученикъ, който не билъ въ състояние да схване тънкоститѣ, необходими за палеографитѣ. За това и В. Добруски дава неправилно описание на печата. Напримѣръ той казва: Лицето „царь Шишманъ, брадатъ, съ шлемъ на главата, окржжена съ кржгъ като осѣнка и облѣченъ въ царско облѣкло“ и пр. . . . Шлемъ съ официално царско облѣкло сж нѣща несъвмѣстими! А напротивъ, въ нашето клише изглежда като царска корона, отъ странитѣ съ висулки отъ скжпоцѣни камъни и бисери. Сжщо и опакото на печата е окарикатурено отъ синътъ на Добруски; ржцѣтѣ сж изрисувани една подъ друга, вмѣсто да бждатъ една до друга; а за писмото на печата нетрѣбва и да се говори. Даже самъ В. Добруски въ бѣлѣжката си ни казва, че „въ думата Блъгаромъ въ рисунката е изпуснатъ ъ“ и пр.

Грозотата на царската фигура въ този печатъ веднага ни прѣнася къмъ гравйорското пластично изкуство въ XIII и XIV вѣкъ въ България. Като имаме прѣдъ видъ царскитѣ образи върху моливдовулитѣ отъ царь Асѣна II и Борила*), а особено върху печата на царь Иоана Александра, както и ония въ монетитѣ на всичкитѣ български царе включнтелно и на Шишмана, които почти сж сходни съ византийскитѣ образи, гравирани пластично, трѣба да заключимъ, че образа въ нашия печатъ не е изработенъ прѣзъ XIV вѣкъ, а твърдѣ късно къмъ XVIII вѣкъ, когато е настжпилъ упадъкъ въ България въ областьта и на това искуство. Ние не допускаме, че българската царска канцелярия би се рѣшила да пусне въ циркуляция тъй окарикатуренъ въ цечата царския образъ.

Къмъ сжщата мисълъ ни навежда и писмото въ праздното поле, кждѣто отъ двѣтѣ страни на печата се четатъ отгорѣ на долѣ надписитѣ:

отлѣво:	ц	отдесно:	шн
	р		шь
	ь		мд
			нь

т. е., царь Шишьмань.

Въ никой моливдовулъ първо не стои титлата царь, а напротивъ личи името на царя и подирѣ идва титлата въ лигатурна форма. Значи въ този печатъ имаме нѣщо необикновено. Подиръ туй никждѣ до сега не сме срѣшнали името *Шишьманъ*

Рилски върхове: Ломница, Каменица (на С. отъ Пъстра), Царевъ връхъ, Шипоченъ и т. н., рѣка Илийна, метохъ Орлица и др. . . . Отъ имената на селищата се вижда, че отъ края на 14 столѣтие, много села сж изчезнали, но и сжщо голѣма часть отъ топографическитѣ названия, които до сега сжществуватъ, сж отъ много старо произхождение*. Д-ръ К. Иречекъ, Пжтувания по България, стр. 639.

*) Revue Numismatique, Deux molybdobulles Bulgares inédites, p. 258—261

да се пише съ *ь* подиръ *ш*, когато въ сѫщия печатъ на сѫщата страна въ писмото между концентрическитѣ кржгове намираме името Шишманъ написано правилно безъ *ь* подиръ *ш*. Тъй че и тукъ се забѣлѣзва неправилность или играчка на гравйора, нѣщо което не би се допуснало въ една автентична царска була. Подобни грѣшки се забѣлѣзватъ и на опачината на печата. Така въ празното поле отъ двѣтѣ страни се четатъ думитѣ:

отлѣво:	с	отдесно:	р
	т		и
	и		лѣ
	ѡ		ск
	а		и
	н		

Тукъ въ подписа с(кѧ)т(ъıи) Иѡан(ъ) Рильск(ъı й въ думата рильскъій подиръ л стои ѣ; туй е руска форма. А въ надписа между испъкналитѣ концентрически кржгове: сыи хрисѡвоуль стого ѡца іѡанна рилскагѡ отсѫтствува ѣ подиръ л въ думата рилскагѡ. Значи, и тукъ имаме нередовности, каквито мѫчно се допускатъ въ официални печати. Даже и самия горенъ текстъ възбужда подозрѣние, тъй като въ никой печатъ отъ досега извѣстнитѣ нѣма указание кому принадлежи печата.

Слѣдъ това бие на очи нѣманието на ъ въ писмото на печата, който е замѣненъ на всѣкѫдѣ съ ь, когато въ самото златопечатно слово се срѣща често ъ въ думата късѣмъ и пр. Възъ основа на всичко горѣизложено ние считаме позлатениятъ сребъренъ печатъ, който виси на Шишмановия хрисовулъ, за подправка отъ XVIII вѣкъ, когато билъ прѣписванъ самия паметникъ.

Тукъ даваме самия текстъ на хрисовула заедно съ новобългарски прѣводъ*).

*) Съ туй удовлетворяваме желанието на абонатитѣ си, отъ които мнозина устно и писмено поискаха отъ редакцията.

Златопечатно слово.

Бл҃агоч҆ъстивно что̀ ᵓи ѕѣлѡ̀ прїе́тно ᵓи похва́лно. въсѣ́мъ хр҃толюбивыим*) цр҃емь, ѥ̀же лю҆́бити и жела́нїе те́пло ᵓимѣ́ти къ ст҃ыим и бж҃твныимь цр҃квамь въ них ᵓже ѡ̃бразь ба҃ и чл҃ка и ст҃ыих ѥ̀гѡ̀ напи́сает се. оукрашаѣ́т бо са*) цр҃ь дїа́димоа, и ка́менїемь и би҆́срѡмь мнѡ̃гоцѣ́нным. нж҃ и ѥ̈же къ бо҃у бл҃гочъ҆́стїемь и вѣ҆́роа. и къ ст҃ыимь ѥ̀гѡ̀ цр҃квамь чъ҆́стїа. тѣ҆́мже и цр҃тво ми пома́занїемь ѿ б҃а и аг҃гловѡ̀м прѣда́нїемь бл҃гочъ҆́стивна хрїстїа́н҆ства, сто́ла с҃т҃о почи́вшїихь цр҃еи. ѝ любовь тепла҃а къ бо҃у. ѝ чъ҆́сть къ ст҃ыимь ѥ̀гѡ̀ цр҃квамь, ѝ бж҃твномоу ѡ̃бразоу ѥ̀гѡ̀ ѝ къ вьсѣ́мь ст҃ыим ѥ̀гѡ̀. нж҃ и па́че радѝ ѻ̀бновле́нїа ѝ помѣ́на, и задш҃їа ст҃о почи́вшїихь ц҃рѣи. прьвопрѣ́столныихь сто́ла блъга́рскаго. то́го радѝ, ѝ ц҃рство ми ѡ̃номоу за́коноу и прѣда́нїоу навыкь ѝ бл҃гоиз҃во́ли цр҃во ми даровати бл҃гоѡ̃бразное, ѝ въсѐнастоа҃щее сїѐ златопеча́тлѣнное слѡ̃во цр҃тва҃ми. монастѝрю цр҃тва ми, ст҃моу ѡ̃ ц҃оу

Благочестиво нѣщо е и много приятно и похвално (за) всички христолюбиви царе да любятъ и да иматъ топло желание къмъ светитѣ божествени църкви, въ които се изобразява ликътъ на Бога и Человѣка и неговитѣ светии. Защото царь(тъ) се украсява (не само) съ диадема, (драгоцѣнни) камъне и многоцѣнни бисери, но и съ благочестие и вѣра къмъ Бога и съ почеть къмъ неговитѣ свети църкви. Затова и царство ми, чрѣзъ помазание отъ Бога и ангелово прѣдание на благочестивото християнство и на прѣстола на светопочиналитѣ царе, имайки любовь топла къмъ светитѣ му църкви и божествения му образъ и къмъ всичкитѣ му светии, па и за обновление и споменъ и за душеспасението на светопочиналитѣ царе, първопрѣстолнитѣ на българския столъ, затова и царство ми, като пази оня законъ и прѣдание, благоизволи царство ми, да дарува това благообразно и всенастояще златопечатано слово на царство ми на мънастиря отъ царство ми, свето-

*) Всѣка съгласна, която въ края на думата не е придружена съ ъ или ь, означава, че въ текста е стояла надъ реда въ видъ на лигатура.

**) На всѣкждѣ ѧ замѣнява словѣнското ѧ.

ꙗ҃ рыл҆ скомоу и҆же е въ мѣ҆стѣ ре́комѣм ры҆ла. за вьсѣ҆ еговж се́ла и за вьсѐ его̀ метѡ́хїе, и҆ за вьсѐ е҆го̀ ста́си и҆ правины рекше новаа и҆ ветхаа. Сѐ же сжт҆ се́ла ст҃го ѻ҆ц҃а ꙗ҃ рыл҆скаго. Се́лища, варвара. чрът҆товъ до́ль. кры҆чино. блъга́рино. бъдино. дрѝска и҆ га́ганъ е҆́же е҆҃ дѣль. ѻ҆рлица, ме́тохь монастѝрскыи доброу́ждима. та҆ на ѻ҆́брьт броу́ждима и҆ на ѻ҆́брьт ло́хотици. и҆ низ ло́хотицж въ ры҆лж и҆ прѣз ры҆лж, въз дѣ҆лъ, на ма́решицж та на боу́доурицж. та҆ на ка́меницж, и҆ низ ка́меницж, въ ры҆лж. и҆ въз ры҆лж, о҆҃у броуждимъ. Къ се́моуже е҆́ще и҆ ѡ҆т де́сные страны цр҃ева ви́ра сж҆щаа, на б҃горо́дичинж цр҃ко́вь. та҆ на ст҃го прокѻ́пїа на ка́меноу. и҆ низ ры҆лж, до ва́рварж. та҆ на ст҃го и҆лїж. та҆ на га҆́бровець. и҆ по оу҆́брѣ҆жїи на ст҃го геѻ́ргїа. и҆ на ст҃го а҆рхаг҃гла. та҆ на дрѝскж. и҆ до града пак҆ ы҆ вы҆ше цр҃ева ви́ра, ни҆ьїа и лозїа, монастѝр҆скаа сжт҆. Нж҃ и҆ ло́мнїца къ се́моу, съ кроу́шевицом҆ же и҆ а́рмѣницѡм. ꙗ҃же сжт҆ вы҆ше се́ла пь҆стры въз ры҆лж, ни҆вїе сж҆ще и҆ то҃. монастѝр҆ско вьсѐ е҆҃. та́же се́ло бъзо́во. село, де́брь. а҆бла́ново. пъ҆стра. Село гнидѡбра҆дско. и разлошко п҆҃п҃ове. Се́ло, лѣ҆шко. Се́ло, се́лище. Се́ло дрѣновь до́ль. и градище це́рово. Се́ло, до́лѣне. Се́ло, граде́чница, съ лю҆дми по и҃мению. по́пь тоу́дѡрь съ дѣ҆тми моу, и҆ съ

му отцу Иоану Рилскому, който се намира въ мѣстностьта, наречена Рила, за всичкитѣ му села и всичкитѣ му метоси (подвория), за всичкитѣ му пасбища и правдини, било нови или стари. А тѣзи сж селата на светаго отца Иоана Рилскаго: селища Варвара, Чрътовъ долъ, Кръчино, Блъгарино, Бъдино, Дриска и Гаганъ, което граничи съ Орлица, метохъ мънастирски, до Бруждимъ, та оттатъкъ Бруждимъ и Лохотица, и низъ Лохотица въ Рила, и прѣзъ Рила до прѣдѣла на Марешица, та на Будурица, та на Каменица и низъ Каменица въ Рила, и прѣку Рила у Бруждимъ. Къмъ това и онѣзи, що сж отъ десна страна на Царевъ виръ, на Богородичина църква, та на св. Прокопия, на Каменъ, и низъ Рила до Варвара, та на св. Илия, та на Габровецъ и по крайбрѣжието на св. Георгия и на св. Арахангелъ, та на Дриска и до оградата пакъ надъ Царевъ виръ, що сж ниви и лозя — мънастирски сж. Па още и Ломница съ Крушевица и Арменица и нивитѣ, що сж надъ с. Пъстра и туй всичкото е мънастирско. Послѣ, село Бъзово, Дебрь, Аблановo, Пъстра; село Гнидобрадско и Разлошкитѣ попове; село Лѣшко, Селище, Дрѣновъ долъ. Церово градище, село Долѣне, село Градечница съ людието, именно: попъ Тудоръ съ дѣцата му и съ рода му; Петръ Теодосовъ съ брата си и всички правдини на тая мѣстность. И Срѣднята планина, отдѣто изти-

ро́дом'моу. ᷾и пе́трь Θеѡ́досовь съ брат҃ьа́ми си. ᷾и въс҃ѫ правѝны мѣ'ста то́го. ᷾И пла̀нина срѐднѣ'а ѿт гдѣ̀ ры'ла истичет, на зланоу. та̀ на лѣ'пшорь. та́ко ѝ съ рѣ'ко́мь ѝл҃ино́м до гдѣ̀ се ры'ло́м съста́ет. и ѿт лѣ'пшора на комаре́вскыи врхь'. та̀ на ка́мень врь'хъ та̀ на ц҃ревь вры'х та̀ на шипочи҃е, на мето'х монастир҃кы, ѝ ѡ̀ де́сн҃ѫ стра́н҃ѫ гра́да сто́ба въ ры'л҃ѫ. и низ рыл҃ѫ, въ строу́м҃ѫ. и въз строу́м҃ѫ, до ге́рманцин҃ѫ, ᷾и въз ге́рманцин҃ѫ, до блъга́рина. ѝ въз блъга́рина, та̀ на пе́с҃ьи прѣско̀кь. и на ᷾агоу́повы клѣ'ти. и на ша́акъ. ᷾и на ры'бное ѥ̈зеро. и на прекоу́ковин҃ѫ. та на ѻ̈брьш ры'л҃ѫ пак҃ы ᷾и над тѣ'мь въсѣ'мь да ᷾имат вла́сть неѡте́мн҃ѫ, то́и поусты'нижитель і҃ѡ' ры'лскыи. і҃а̀вле́н҃ем та́коваго златопеча́тлѣнна҃г сло́ва цр҃тва ми. ᷾И ѥ̈щ҃же къ си́мь и гдѣ̀же се нахо́дат се́лища. ᷾ѝл҃и сѣнако́си. ᷾ѝл҃и жръ'нкы. ᷾ѝл҃и мѣ'ста жрън҃ча́на. ᷾ѝл҃и ло́вища ᷾ѝл҃и виногра́ди. ᷾или нйвы. ᷾ѝл҃и ста́си какови ли́бѡ, ᷾иже сѫ'ть тѣ'хь се́лищь, ѝ тѣ'хь лю'дїи, ᷾идеже се нахо́дат под ѻ̈бласт҃ію то́го монастирѣ цр҃твами. над въсѣм тѣ'м да ᷾имать вла́сть неѡтемн҃ѫ то́и монасти́рь цр҃тва ми с҃тыи і҃ѡ' и пра́шает и ѡ̀своба́ждаеть цр҃твами лю'ди въсѐ. ѝ се́ла въс҃ѣ, того монасти́рѣ цр҃тва ми, чист҃ім и свѣ'тлыим прощѐн҃ем да ѝмь не смѣ҃жт забавлѣти, ᷾иже сѫ'т се́вастии пра́хтѡри ѝ примикю'ри. ѝ ала́гатори. ни сѫ'л҃ѣе. ча Рила, на Злана, та на Лѣпшоръ заедно съ рѣката Илина до мѣстото, дѣто се събира съ Рила и отъ Лѣпшоръ на Комаревски връхъ, та на Каменъ връхъ, та на Царевъ връхъ, та низъ Шипоченъ, на метоха мънастирски и отъ десна страна на града Стобъ въ Рила и низъ Рила въ Струма, и отъ Струма до Германцица, и прѣзъ Германцица до Блъгарино и прѣзъ Блъгарино на Песи Прѣскокъ и на Агупови хамбари, и на Шаакъ, и на Рибено езеро, и на Прѣкуковица, та пакъ отъ другата страна на Рила—надъ всичко това да има власть неотемлема този пустиножитель Иоанъ Рилски съ показването на това златопечатно отъ царството ми слово. И още при това колкото селища или сѣнокоси, или воденици, или мѣста воденични, или ловища (мѣста за ловъ), или лозя, или ниви, или пасбища, каквито и да било, които принадлежатъ на тѣзи селища и на тѣзи людие, които се нахождатъ подъ владѣнието на този мънастиръ на царството ми; надъ всички тѣзи да има власть неотемлена този мънастирь на царство ми, св. Иоанъ. И опрощава и освобождава царство ми всички людие и всички села отъ този мънастирь на царството ми, съ чисто и свѣтло прощение, да не смѣятъ да имъ прѣчатъ тѣзи, които сѫ: севасти[1]) и прахтори[2]) и примикюри[3]) и алагатори[4]); ни сѫдии,—послѣ ни перпираки[5]), ни житари, ни винари,

потѡ́м ни пе́рпираке. ни жи́таре. ни ви́наре. ни д҃е́ткаре пче́лнїи. и свѝннїи. и ѡ̃вчїи. ни а̂подоха́тори. пи́си ни стра́тори. ни сѣ́наре. ни ми́таты. ни кра́гоурж же. ни песьа́ци. ни гра́даре ни ва́ричїе и наход́ници. ни ѵ̃инь никто̀ ѡт въсѣ́х болѣ́рь и ра́ботникь цр҃тва ми, вели́кыхь и̂ малых. ѵ̃иже сѫт́ на въс҃ѣ врѣ́мена посы́лаеми, о̀ въсѣ́чьскых данех и̂ ра́ботах цр҃тва ми. никто̀ ѡт та́ковых да не мѣет заба́вити тѣ́мь лю́дем ст҃го ѡ̃тца. ни на ни́вїе ѵ̃ихь, ѵ̃иже ѵ̃имѫть на по́ли. и̂ ѵ̃иже въ гора́хь ни чл҃ка его̀ поѣ́ти на ра́ботѫ. ни ра́ботникы ѵ̃ихь ни ѵ̃имь зе҃вга́ре ѐнга́репсати то̀ ни ко́нѣ, ни ско́тинѫ. такожде и̂ ѐ̃ще къ сим, никто̀ ѡт та́ковыих да не смѣ́еть наси́лїѡм въле́сти въ се́ла, и̂ въ лю́ди, то́го монасты́рѣ цр҃тва ми с҃го ѡ̃ц҃а. наси́лїѡм хлѣ́ба въза́ти, ни коу́рета оуби́ти. ни но́гож бъ́хма ста́ти на дво́рѣ ѵ̃ихь. нѫ̀ вьсѝ да ѡтго́ними бы́ваѫт, и да ѡтсто́лть дале́че и̂вле́нїемь се́го златопеча́тлѣнаго сло́ва цр҃тва ми. Та́кожде и̂ гра́дь сто́бь никѣ̀коже да не ѵ̃имати ѡ̃бласти над чл҃ко́м монасты́рскыим. ни над ста́сїѫ ѵ̃ихь, ни до ѐ̀дѝного вла́сь. ѵ̃И ѐ̃ще къ сѝмь, а̃ще кто̀ начьнет ѡт лю́деи монасты́рскыих хо́дити скоу́пїѫ здо́бито̀м своим по въсѐи дрьжа́вѣ и̂ ѡ̃бласти цр҃тва моего̀. да коу́поваѫт и да прода́ваѫт сво́бодно. и̂ ничи́мь заба́влѣеми, ни десеткари пчелни, свинни и овчи, ни аподохатори[6]), нито писци, ни стратори[7]), ни сѣнари, ни митати[8]), нито пъкъ соколари, ни песяци, ни градинари, ни варничари[9]) и бирници, и пришелци[10]), ни който и да било отъ всички боляри и служители на царството ми, велики и малки, които се изпращатъ всѣкога за разни данъци и работи въ царството ми; никой отъ тѣхъ да не смѣе да прѣчи въ нѣщо на тѣзи людие на светаго отца, ни на нивието имъ, що иматъ въ полето или въ планинитѣ, нито нѣкой неговъ човѣкъ да се кара на работа, нито работницитѣ имъ, нито зевгаритѣ (двойка волове) имъ да се взематъ ангария, т. е. ни конь ни добитъкъ; сѫщо така, никой отъ тѣзи да не смѣе насила да влѣзе въ селото и между людието на този мънастирь отъ царство ми на светаго отца; силомъ да имъ вземе хлѣба, нито пилета да убие, нито съ кракъ даже да стѫпи въ двора имъ; но всички да бѫдатъ отпѫждани и да стоятъ далечъ при показването на това златопечатано слово на царството ми. Така сѫщо и градъ Стобъ да нѣма никаква власть надъ мънастирскитѣ людие и на меритѣ имъ, нито на единъ косъмъ; и още при туй, ако нѣкои отъ мънастирскитѣ людие започнатъ да търгуватъ съ добитъка си, да могатъ да продаватъ и купуватъ свободно по цѣлата държава и страна на царството ми безъ да имъ се прѣчи отъ нищо при показването на това златопечатано слово на

ꙗ҃влѣнїем та́коваго златопеча́тлѣнаго сло́ва цр҃твами. а҃ да и҃м. се не възи́мать коу́мер'кь. ни дїа́вато то҃ ни ꙗ҃ино ни́що. ꙗ҃ще же къ сѣмь а҃ще ка́коваа ри́кось дѣ'ется въ о҃бласти монасти́р'скои. то́ и монасти́рь цр҃тва ми ст҃ыи ѡ҃тц҃ь, вьсѐ съ исправлѐнїемь да възи́мает. а҃ ꙗ҃инь никто҃ ѡ҃т та́ковыихъ да не ꙗ҃мать о҃бласти, и҃ ѥ҃же тва́рико възя'ти. И та́ко да пр҃ебы'вает то́и монасти́рь цр҃тва ми ст҃ыи ꙗ҃ѡ҃ поусты'нныи жи́тель, съ вьсѣ'м своимь досто́а҃нїемь, ѥ҃лико вы'ше рѣ'хѡм. сво́бодно и҃ ничи́мь забо́а҃влѣеми, донде́же сл҃нце на зем'л сїа́еть, и҃ и҃ до живо́та цр҃тва ми. поне́же цр҃тво ми ви́дѣвь си́ковжл оу́стро́енжл кра́сѡтж. и҃ сво́бодж чи́стж то́моу монасти́рю цр҃тва ми. и҃ въсего́ ѐмоу досто́а҃нїоу. ѡ҃т пр҃ѣдѣ'довь и҃ дѣ'довъ ꙗ҃и роди́телеи цр҃тва ми, ст҃ опочи́вшаго ц҃рѣ а҃сѣ'нѣ. ꙗ҃и ка́лимана ц҃рѣ. ѡ҃т въсѣ'хь ц҃реи блъга́'рскыих пр҃ѣдѣ'довъ и҃ дѣ'довъ. ꙗ҃и роди́телеи цр҃тва ми. и҃ си́ковжл сво́бодъ ви́дѣвь цр҃тво ми. и҃ въдахь то́моу монасти́рю цр҃тва ми бл҃гоо҃бра́зное, и҃ въсѐ насто́ящее сїѐ златопеча́тлѣнное сло́во. и҃а҃коже пр҃и́дошж лю'дїе монасти́рѣ то́го, въ зем'л цр҃тва ми въ ср҃ѣ'дець да и҃мь не ꙗ҃мать никто҃ посилити ни ѡ҃ ѐди́нѡмъ вла́сѣ. тъ'кмо да с'ж сво́бодни по ѡ҃ри́змоу цр҃тва ми, за въс'л ѐмоу правины. и҃ за въсѣ'ко е҃го҃ досто́а҃нїе. рекше но́ваа и вѣ́тхаа. царството ми, а да не имъ се взема ни кумерки[11]), (гюмрукъ), ни диавото[12], нито каквото и да било друго. И още, при това, ако нѣкаква (рикосъ) пакость се прави въ мънастирското владѣние, то този мънастирь на царството ми свети отецъ всичко съ обезщетението да взема; а никой другъ отъ такавато да нѣма власть и да взема (тварико) глоба. И така да сжществува този мънастирь на царство ми св. Иоанъ пустинножитель, съ всичкото си достояние, колкото споменахме горѣ, свободно и отъ никого да не бива безпокоенъ, дордѣто слънцето на земята сияе и до когато сжществува (живѣе) царството ми, понеже царство ми, като видѣ такава една благоустроена красота и да се ползува съ пълна свобода тоя мънастирь на царството ми, и цѣлото му достояние, отъ дѣди и прѣдѣди и родители на царството ми, отъ светопочиналия царь Асѣнь и царя Калимана, и отъ всичкитѣ царе български отъ дѣди и прѣдѣди и родители на царство ми, и такъва свобода (привилегия) като видѣ царство ми, то (и азъ) дадохъ на този мънастирь на царството ми това всенастояще благообразно златопечатано слово; защото дойдоха хора отъ тоя мънастирь въ земята на царството ми въ Срѣдецъ за да ги не насилва никой, нито на косъмъ, но да сж свободни по волята на царство ми, за всичкитѣ му права (привилегии) и за всѣко негово прите-

съ вьсѣ′мь своймь достоа́нїемь, да прѣбы′ваеть сво́бодне и ничим′ забáвлѣемь. о́баче же ′и по смър′ьти цр҃твами ко́го изво́лить г҃ь б҃ь ц҃рь вѣ′чныи. и посáдить на прѣ′столѣ моéмь. и́ли прѣвъзлю′бленыи с҃нь цр҃тва ми. и́ли ѡт бра́теи и сро́дникь цр҃тва ми то́ да не поу́чи́т сѧ оу҃ѧти́ что. и́ли пороу́шити и попра́ти сѝково дарова́нїе цр҃тва ми. и҆ ѫ́ пáче да понáвлѣеть и потвръ′ждаеть, и придáваеть, ꙗ҆́коже е҃ лѣ′по православ҃ныимь ц҃ремь тво́рити. Кто́ ли сѧ покоу́сить ѡт та́ковыихь и пороу́шить и поме́тнеть сїѐ златопечатлѣнное сло́во цр҃тва ми и оуи́меть что́ ѡт здѐ въписаныихь. и́ начьне́ть забáвлѣти лю′демь то́го поусты′ннаго о҃ц҃а і҃ѡ ры′лскнго. то́ та́коваго да искоу́сить г҃ь б҃ь пра́ведным своймь сѫ′дѡмь. и причастїе да ′имать съ ′ю′дож прѣдателемь г҃нимь. и проказ҃ ги҃ези́евѫ да наслѣ′доуеть и съпостата да имать ст҃го о҃ц҃а здѐ и въ бѫ′дщемь вѣ′цѣ а҆мѝнь, того бѡ ради да́рова сѧ то́моу монастѝрю цр҃тва ми благоѡбразное ′и въсѐ насто́лщее сїѐ златопеча́тлѣнное сло́во цр҃тва ми, на въсѣ′кое оутвръжде́нїе извѣ′сто, и сво́бодѫ чи҃стѫ. Пи҃са и подпи҃са цр҃тво ми о҃бы′чныимь цр҃кыимь знаме́нїе́мь. въ лѣтѣ′, ѕѡиѕ ендїкта в҃ м҃ца сеп к҃а д҃нъ.

† І҃ѡ Шишманъ въ Христа Бога благовѣрныи царь и самодрьжьць въсѣмъ бльгаромь и грькомь.

жание, било то ново или старо, съ всичкото си достояние да си бѫде свободенъ и отъ никого не безпокоенъ. Па и подиръ смъртьта на царство ми, когото ще благоволи да избере Господъ Богъ, вѣчний царь и го постави на моя прѣстолъ или прѣвъзлюбления синъ на царство ми, или отъ братята и сродницитѣ на царство ми, да не (поучитсѫ) помисли да отнеме нѣщо, или да наруши и потъпче тоя даръ на царство ми, но още да подновява, да подтвърждава и придава, както подобава да вършатъ православнитѣ царе. Който пъкъ отъ такивато се опита и наруши и отмѣни това златопечатано слово на царство ми, и отнеме нѣщо отъ изброенитѣ тукъ и вземе да прѣчи на людието отъ този пустиненъ отецъ Иоанъ Рилски, то такъвия да прѣсѫди Господъ Богъ съ своя праведенъ сѫдъ и да бѫде съпричастникъ съ Иуда прѣдателя господень и проказа Гиезиева да го сполети и врагъ да му бѫде свети отецъ тукъ и въ бѫдния вѣкъ, аминъ. Заради това дарува се на тоя мънастирь на царство ми това благообразно и всенастояще златопечатано слово на царство ми, за всѣкакво сигурно утвърждение и пълна своводa. Писа и подписа царство ми съ обикновеното царско знамение въ лѣто 6887 ендикта 2. мѣсецъ сентемврий 21. день.

Иоанъ Шишманъ въ Христа Бога благовѣрни царь и самодръжец на всички българи и гърци.

Бѣлѣжки къмъ текста на хрисовула.

До сега у насъ твърдѣ малцина сж се опитвали да обяснятъ срѣднебългарскитѣ чинове и титли въ държавата ни. Тъй че оставатъ си и сега краткитѣ обяснения отъ Д ръ К. Иречека въ историята на българитѣ.

Г-нъ Г. Данаиловъ се опита да обясни нѣкои термини въ нашитѣ грамоти въ статията си: „Страница изъ държавното стопанство въ старобългарско врѣме", помѣстена въ Българ. Прѣгл. г. IV, кн. XII. Нъ тази трудна и неблагодарна работа не се повтори вече, ако и да имаме университетъ съ катедра, която функционира съ десетки години и е пуснала съ стотини студенти. Изглежда, че системата на прѣподаваната наука не е удовлетворителна, тъй като необяснима е другояче такъва безплодность на нашата alma mater. (Нѣкои професори се занимаватъ съ прѣвода на библията, а не съ научна работа). Въ византийската литература има съчинение за правилника и реда на царския дворъ и великата църква. *Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας*[1]). Въ втората глава се говори за чиновницитѣ и титуляритѣ на цариградския дворъ, отдѣто може нѣщо да се почерпи за нашата цѣль. Отъ съсѣднитѣ пъкъ народи, които, както и българитѣ, се намираха подъ влиянието на Византия, отъ сърбитѣ Ст. Новаковичъ се опита да обясни нѣкои старосърбски чинове и титли въ статията си: *Византијски чинови и титле у српским земльама XI—XV века, помѣстена въ Глас Српске Кральев. Академ. кн LXXVIII.* Кратки обяснения на дворскитѣ служби въ Ромъния по влахо-българскитѣ грамоти, сж обнародвани въ една бѣлѣжка въ Сборн. за Народ. Умотвор. кн. IX стр. 326.

Нъ нека пристжпимъ къмъ нѣкои обяснения на нашия текстъ.

1 **Севастъ ..ти.** На гръцки *σεβαστός**) отначало означавало, величественъ, прѣчестенъ, достоенъ за почетъ и латинското augustus се прѣвеждало съ севастосъ. Севастътъ не обличалъ отначало никаква служба. Нъ въ България и Сърбия тази титла получила по-друго значение, свързано вече съ служба. К. Иречекъ пише: „севастътъ испълнявалъ сждебната власть", ако и да се споменуватъ въ нашитѣ грамоти **сждїе**. Навѣрно почт. ученъ дошелъ до такъво заключение възъ основа на слѣдното извѣстие: **Я севастъ ни инъ кои владалыцъ ни оу чемъ да не соудѣ оу сыхъ метохиахъ** пише краль Драгутинъ († 1316 г.) като подарява на Хилендарския мънастирь нѣкои земи въ Призренско. И още въ 1332 г. се казва: **и да не има области надъ метохиомь никто ни кефалиа, ни севастъ ...** Въ България имало много севасти въ всѣка область, нъ още не ни е ясно каква

---

[1]) Виж. за авторството у К. Krum[illegible] der byzantinischen Litteratur стр. 124—125, 2 изд. [illegible] появила не порано отъ 1341—1355 г.

[illegible]hier, [illegible] impériaux à Byzance. Byzant. Zeit-[illegible] 160.

е била длъжностьта имъ. Такива имало и въ Македония. (Виж. Ст. Новаковић. Визант. чинови и титуле, стр. 256 - 57.

2) **Прахторъ** ри. (*πράκτωρ*). „Начело на данъкосъбирателитѣ, които при Шишмана III се наричали перпираке, стоялъ въ Сърбия и България прахторъ“ (К. Иречекъ, История на българитѣ стр. 514 българ. изд). Това обяснение ни се вижда не точно, защото въ хрисовула наредъ съ прахтора стоятъ и *перпираке*. Буквално прахторъ означава агентъ.

3) **Примикюръ** ри. отъ *πριμικήριος* латинско-гръцка дума. Въ сърбскитѣ паметници **примыкиріе** пръвъ въ списъка на чиновницитѣ. Въ нѣкои южнословѣнски грамоти стареешинитѣ на пасбищата, или на катунитѣ, а по нѣкждѣ и на селищата, се наричатъ и князе и примикюри*). Въ византийския дворъ се споменува великъ примикюръ, чиято длъжность е била да подпася скиптъра на императора при церемониитѣ.

4) **Алагаторъ** — ри. у сърбитѣ **лагаторь**, у византийцитѣ *ἀλλαγάτωρ* (*ἀλαγή* ескадронъ). К. Иречекъ алагаторътъ отнася къмъ военнитѣ лица. Въ Византия имало и *πρωταλλαγάτωρ* пръвъ алагаторъ чиновникъ, който се грижелъ за смѣняването на конетѣ при пжтуването на царя или пъкъ се грижелъ за прѣвоза на държавнитѣ вещи.

5) **Перпиракъ** — **ки**. Трѣба да сж били събирателитѣ на данъцитѣ въ монети; даждията въ натура се събирали отъ житари, отъ десеткаре, които прибирали десетата часть отъ меда, отъ овцетѣ, свинитѣ; сѣнари, митари.

6) **Аподохаторъ** ри. По прѣдположение се смѣта за данъкосъбиратель.

7) **Стратоpъ** ри *στράτωρ* и *πρωτοστράτωρ*. Началникъ на въоржженитѣ людие на всѣка область; първостратора билъ началникъ на телохранителитѣ на императора въ Византия. Страторътъ, споредъ Хилендарския типикъ отъ архиепископа Савва, е билъ началникъ на въоржженитѣ мънастирски людие. Такъво значение трѣба да има страторътъ и въ нашия хрисовулъ.

8) **Митаты**. Съ тази дума означавали събирание на данъцитѣ по търговетѣ и панаиритѣ отъ *мыть*, което се срѣща и въ Русия, а не означавало данъкъ отъ кжщата (*κατάδεσις μιτάτου*) както пише К. Иречекъ. Тъй обяснява Г. Данаиловъ. Ние мислимъ че тукъ трѣба да четемъ **митари**.

9) **Варничи** се отождествяватъ съ *варари* отъ нѣкои.

10) **Находници** — пратеници, споредъ г. Иречека.

11) **Кумеркъ** — **ки**. Отъ *κομμέρκιον* = commercium е произлѣ[illegible]ата дума [illegible]юкъ.

12) [illegible] прѣминаване прѣзъ проходъ.

*) К. Ире[illegible] Новаковић пише: „Неколико [illegible] катунских старешина [illegible] овульи зову се кнезови, а други се зову пре[illegible] пределу. Тешко је погодити откуд су те разли[illegible]

ИЗВѢСТИЕ.

Научното списание „*Минало*“ излиза четири пѫти прѣзъ годината въ четири книги, които обхващатъ 28—30 печатни свитъка (коли). Абонаментътъ е за България и Турция 12 лв., а за странство 15 лв. въ прѣдплата.

За обнародванитѣ статии въ списанието се плаща хонораръ 80 лева на кола.

Адресъ: Администрация на сп. „Минало“, София.

Le journal historique „**Minalo**“ (le Passé) paraît quatre fois par an. L'abonnement est de 12 francs pour la Bulgarie et la Turquie et de 15 francs pour l'Etranger.

Rédaction et Administration du journal „Minalo“ à Sofia (Bulgarie).

Sommaire du 4ème numéro:

p.

I. Inscriptions bulgares (en grec) du temps du grand khan Omortag, par *G. Balastchev* . . . . . 327—345

II. Les „vakoufs“ turcs dans le royaume de Bulgarie et documents y ayant trait, par *D. Ichtchiev* . . . 346—354

III. Les Bulgares dans les combinaisons politiques du XIX siècle, par *K. Stoyanov* (Volkanov) . . . . 355—382

IV. The Chronological Cycle of the Bulgarians, par *J. B. Bury* (Traduit de l'anglais), ... 383—390

V. Bulle d'or donnée par le tzar Jehan Chichman au monastère de Rilo, par *G. Balastchev* . . . 400—411